

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ
KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ
PRİNSİPİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İbrahimli Kənan Adət

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

**i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
oğlu**

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ
KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ
PRİNSİPİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 406

Magistrant:
İbrahimli Kənan Adət oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
**i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu**

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
**i.e.n. dos. Hacıyev Hafis Əhməd
oğlu**

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
**i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu**

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm andı

Mən, Kənan İbrahimli Adət oğlu and içirəm ki, “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin təmin edilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ PRİNSİPİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: İncərlər yalnız vahid standartlara uyğun tərtib edilmiş maliyyə hesabatları şəklində qərarların qəbulu üçün uyğun olan məlumatları təqdim etməklə, onların yüksək etibarlılığına və gəlirliliyinə təminat verə bilən şirkətləri maliyyələşdirməyə hazır olacaqlar.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi Koronavirus (COVID -19) pandemiyası dövründə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin təmin edilməsi məsələlərinin araşdırılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində statistik və iqtisadi analiz metodları, modelləşdirmə, ekspert qiymətləndirmələri, proqnozlaşdırma və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası aşağıdakı elementlərdən formalaşır: tənzimləyici orqanlar tərəfindən buraxılan normativ sənədlər, o cümlədən rəqlamentlər, standartlar, rəsmi inkişaf və tədqiqatlar; beynəlxalq maliyyə hesabatının nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində mütəxəssislərin işlərindən, monoqrafiyalardan, jurnal məqalələrindən, elektron məlumat mənbələrində nəşrlərdən əldə edilmiş sübutlar şəklində elmi mənbələr; mühasibat cəmiyyətinin subyektləri tərəfindən, o cümlədən mühasibat uçotu islahatları proqramının bir hissəsi kimi aparılan sosioloji tədqiqatlar; MHBS-a uyğun olaraq maliyyə hesabatı sahəsində müəllifin müşahidələrinin nəticələri.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat müəssisələrində fasiləsizlik prinsipinin tətbiqi haqqında ətraflı və daha dolğun məlumatın olmaması tədqiqatın məhdudiyyətini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya tədqiqatı zamanı aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

- Sübut edilmişdir ki, konvergensiya prosesinin təhlili üç istiqamətdə aparılmalıdır: metodoloji yaxınlaşma, normativ (tənzimləyici) yaxınlaşma, praktiki yaxınlaşma;

- Mühasibat uçotu standartlarının MHBS ilə uzlaşdırılması vəzifəsi fasiləsizlik prinsipinə riayət edilməsi kimi müəyyən edilir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatda təqdim olunan tövsiyələrdən təkə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının islahatı zamanı deyil, həm də beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğun olaraq təhsil sistemi, kadrların yenidən hazırlanması və ixtisasartırması çərçivəsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: kommersiya, pandemiya, fasiləsizlik, uçot, fəaliyyət

“ENSURING THE PRINCIPLE OF CONTINUITY OF ACTIVITY OF COMMERCIAL ORGANIZATIONS DURING THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMY”

SUMMARY

The actuality of the subject: Investors will be willing to finance companies that can ensure their high reliability and profitability only by providing information relevant to decision-making in the form of financial statements prepared in accordance with uniform standards.

Purpose of the research: The purpose of the study is to investigate the issue of ensuring the principle of continuity of activities of commercial organizations during the coronavirus (COVID-19) pandemic.

Used research methods: The research includes methods of statistical and economic analysis, modeling, expert assessments, forecasting, etc. methods were used

The information base of the research: The research database is formed of the following elements: normative documents issued by regulatory authorities, including regulations, standards, official developments and research; scientific sources in the form of evidence obtained from the work of experts in the field of theory and practice of international financial reporting, monographs, journal articles, publications in electronic sources; sociological research conducted by the subjects of the accounting society, including as part of the accounting reform program; Results of the author's observations in the field of financial reporting in accordance with IFRS.

Restrictions of research: Lack of detailed and complete information on the application of the principle of continuity in research institutions is a limitation of research.

The novelty and practical results of investigation: The following scientific results were obtained during the dissertation research:

- It has been proved that the analysis of the convergence process should be carried out in three directions: methodological approach, normative (regulatory) approach, practical approach;

- The obligation to reconcile accounting standards with IFRS is defined as compliance with the principle of continuity.

Scientific-practical significance of results: The recommendations presented in the study can be used not only in the reform of accounting and financial reporting, but also in the framework of the education system, retraining and professional development in accordance with international financial reporting standards.

Keywords: commercial, pandemic, continuity, accounting, activity

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AMMB	Azərbaycan Mikromaliyyə Bankı
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
BATSS	Beynəlxalq Audit və Təminat Standartları Şurası
BMHS	Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları
MHBS	Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
QSC	Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ MÜHASİBAT UÇOTUNUN VƏ MALİYYƏ HESABATININ HAZIRLANMASININ TƏMƏL PRİNSİPİ KİMİ	11
1.1. Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin iqtisadi mahiyyəti, onun mühasibat uçotunun prinsiplər sistemində yeri və rolu	11
1.2. Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin yaranması və inkişafının tarixi aspekti və onun Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (MHBS) və xarici ölkələrin uçotu sistemində yeri	18
1.3. Ölkənin uçot təcrübəsində müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin tətbiq edilməsi problemləri.....	28
FƏSİL II. MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ PRİNSİPİNİN TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ HESABATININ FƏALİYYƏTDƏ OLAN SİSTEMİNİN TƏHLİLİ	38
2.1. Fəaliyyətdə olan komməriya təşkilatının aktiv və öhdəliklərinin qiymətləndirilməsi müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin reallaşdırılması mexanizmi kimi.....	38
2.2. Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin tətbiqi şəraitində komməriya təşkilatlarında aktiv və öhdəliklərin uçotu	48
2.3. Mühasibat (maliyyə) hesabatı fəaliyyətdə olan komməriya təşkilatının maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri barədə informasiya mənbəyi kimi	52
III FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ PRİNSİPİ ARADAN QALDIĞI ŞƏRAİTDƏ UÇOT VƏ HESABATIN TƏŞKİLİ	62
3.1. Komməriya təşkilatının stabil olaraq fəaliyyət göstərməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin pozulması şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi.....	62
3.2. Komməriya təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması və yenidən təşkili şəraitində mühasibat uçotu	70
3.3. Komməriya təşkilatlarının yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı mühasibat hesabatının tərtib edilməsinin metodiki məsələləri	76
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	86
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	89
Cədvəllərin siyahısı	94

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bazar münasibətlərinin qurulması, digər ölkələrlə tərəfdaşlıq əlaqələrinin artması, xarici investisiyalı şirkətlərin təşkili maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi qəbul edilmiş maliyyə hesabatı standartları əsasında hazırlanmış etibarlı və obyektiv məlumatların verilməsini tələb edir.

Müəyyən uçot və hesabat standartlarının tətbiqi zərurəti mühasibat uçotunun qarşısında duran vəzifələrlə müəyyən edilir. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (bundan sonra MHBS) dünya birliyinin tələblərinə uyğun olaraq daim dəyişikliklərə məruz qalan və mühasibat uçotu sahəsində müasir qaydalara və inkişafə əsaslanan inkişaf edən sistemdir. MHBS həmişə maliyyə hesabatlarının istifadəçilərini iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün etibarlı məlumatla təmin edən bir çərçivə kimi yerləşdirilmişdir. MHBS heç vaxt başqa heç bir əlavə vəzifə ilə üzləşməmişdir. Məhz buna görə də MHBS faydalı iqtisadi məlumat əldə etmək üçün ən yaxşı əsas kimi özünü təsdiq etmişdir.

İnvestorlar yalnız vahid standartlara uyğun tərtib edilmiş maliyyə hesabatları şəklində qərarların qəbulu üçün uyğun olan məlumatları təqdim etməklə, onların yüksək etibarlılığına və gəlirliliyinə təminat verə bilən şirkətləri maliyyələşdirməyə hazır olacaqlar. Beləliklə, mühasibat uçotunun islahatı prosesinin iştirakçılarının əsas vəzifəsi bütün dünya ölkələri üçün vahid maliyyə hesabatının hazırlanmasıdır.

Beləliklə, mühasibat uçotunun islahatı probleminin artan nəzəri və praktiki əhəmiyyəti və bir çox məqamların mübahisəli olması dissertasiya tədqiqatının seçilmiş mövzusunun aktuallığını təsdiq etməyə imkan verir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadi ədəbiyyatda uçot və hesabat sistemində islahatların aparılması prosesinə çox diqqət yetirilir. Bu faktı İ.V.Averçev, A.S. Bakaev, A.P. Barxatov, L.V. Generalova, V.G. Getman, L.B. Qorbatova, A.M. Kalanov, P.I. Kamyşanov, V.V. Kovalev, T.B. Kırılova, T.N. Malkova, S.V. Moderov, S.A. Nikolaeva, O.M. Ostrovski, O.V. Rozhnova, V.F. Paliy, D.A. Pankov, V.V. Patrov, K.N. Popov, M.JI. Pyatov, Ya.V. Sokolov, O.V. Solovyova, Yu.N. Snopok, I.R. Suxarev, A.V. Suvorov, V.A. Terexova, A.D.

Şeremet, T.V. Şişkov kimi alim və mütəxəssislərin çoxsaylı məqalələri və nəşrləri sübut edir.

Beynəlxalq mühasibat uçotu nəzəriyyəsinin əsasları və onun tətbiqi təcrübəsi A.S. Bakaeva, V.G. Getman, L.V. Qorbatova, V.F. Paliya, Ya.V. Sokolova, L.Z. Şnaydman və başqalarının əsərlərində təhlil olunmuşdur.

Xarici və Rusiya praktikasında mühasibat uçotunun konseptual prinsiplərinin istifadəsinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli töhfə T.N.Malkova, V.F.Paliy, M.İ.Pyatov, Ya.V.Sokolov və başqaları tərəfindən verilmişdir..

Maliyyə hesabatlarının Rusiya və beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğun tərtib edilməsi qaydaları T.B.Krılova, V.F.Paliy, O.V.Rojnova, Yu.N.Snopok və başqalarının əsərlərində müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə kommərsiya təşkilatlarının fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin təmin edilməsi məsələlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsədindən irəli gələn vəzifələr aşağıdakılardır:

- Mühasibat uçotu prosesinə yanaşmaları müəyyən etmək;
- Müxtəlif ölkələr tərəfindən MHBS-nin tətbiqi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq;
- Müxtəlif mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasındakı fərqləri araşdırmaq;
- Müxtəlif ölkələrdə mühasibat uçotu sistemlərinin yaxınlaşması siyasəti təcrübəsinin öyrənilməsi;
- COVID-19-un nəticələrini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini kommərsiya təşkilatları təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini pandemiya dövründə kommərsiya təşkilatlarının fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin təmin edilməsi problemlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işində statistik və iqtisadi analiz metodları, modelləşdirmə, ekspert qiymətləndirmələri, proqnozlaşdırma və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası aşağıdakı elementlərdən formalaşır: tənzimləyici orqanlar tərəfindən buraxılan normativ sənədlər, o cümlədən rəqlamentlər, standartlar, rəsmi inkişafılar və tədqiqatlar; beynəlxalq maliyyə hesabatının nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində mütəxəssislərin işlərindən, monoqrafiyalardan, jurnal məqalələrindən, elektron məlumat mənbələrində nəşrlərdən əldə edilmiş sübutlar şəklində elmi mənbələr; mühasibat cəmiyyətinin subyektləri tərəfindən, o cümlədən mühasibat uçotu islahatları proqramının bir hissəsi kimi aparılan sosioloji tədqiqatlar; MHBS-a uyğun olaraq maliyyə hesabatı sahəsində müəllifin müşahidələrinin nəticələri.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat müəssisələrində fasiləsizlik prinsipinin tətbiqi haqqında ətraflı və daha dolğun məlumatın olmaması tədqiqatın məhdudiyyətini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya tədqiqatı zamanı aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

Sübut edilmişdir ki, konvergeniya prosesinin təhlili üç istiqamətdə aparılmalıdır: metodoloji yaxınlaşma, normativ (tənzimləyici) yaxınlaşma, praktiki yaxınlaşma;

Mühasibat uçotu standartlarının MHBS ilə uzlaşdırılması vəzifəsi fasiləsizlik prinsipinə riayət edilməsi kimi müəyyən edilir.

Nəticələrin praktik əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti fasiləsizlik üçün təlimatların və təkliflərin hazırlanmasındadır. Tədqiqatda təqdim olunan tövsiyələrdən tək-cə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının islahatı zamanı deyil, həm də beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğun olaraq təhsil sistemi, kadrların yenidən hazırlanması və ixtisasartırması çərçivəsində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ MÜHASİBAT UÇOTUNUN VƏ MALİYYƏ HESABATININ HAZIRLANMASININ TƏMƏL PRİNSİPİ KİMİ

1.1. Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin iqtisadi mahiyyəti, onun mühasibat uçotunun prinsiplər sistemində yeri və rolu

Dəyər mühakimələrinin aktuallığı, mühasibat məhsulları tərəfindən təklif olunan metodoloji ciddilik şirkətin qlobal strateji diaqnostikasının formalaşdırılması üçün əsasdır. Şirkətin statusunun, fəaliyyətinin və inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi müvafiq diaqnozun qoyulması üçün mühasibat məlumatlarına əsaslanan maliyyə təhlilinin məqsədini əks etdirir.

İnformasiyaya olan tələbat və informasiya istehlakçılarının tələbləri kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Güclü rəqabətin əhatəsində olan menecerlər getdikcə daha çox müştərilərin və istehlakçıların ehtiyac və tələblərini birinci yerə qoymağa məcbur olurlar. Bu uğur yalnız potensial müştərilər öz məhsul və xidmətlərini bildikdə, satın aldıqda və etibar etdikdə baş verəcək.

Mühasibat uçotu sistemi tərəfindən verilən məlumatlar, şirkətin maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin göstəricilərini bilmək ehtiyaclarına ən çox uyğun gəlir. Maliyyə hesabatları geniş istifadəçilər üçün faydalı olan şirkətin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumatları əks etdirən sənədlərdir. Maliyyə hesabatlarında maddələrin təqdim edilməsi Maliyyə Nazirinin 2008-ci il 12 nömrəli əmrinə əsasən mühasibat uçotu qaydaları ilə nəzərdə tutulmuş ümumi prinsiplərlə müqayisədə tanınma və qiymətləndirmə yolu ilə həyata keçirilir. 1802/2014. Buna görə də, əsas prinsip, şirkətin fəaliyyətini dayandırmadan və ya ixtisar etmədən normal fəaliyyətini nəzərdə tutan işin davamlılığı prinsipidir. Balans hesabatı tarixindən sonra əməliyyat nəticələrində və maliyyə vəziyyətində pisləşmə baş verərsə, maliyyə hesabatlarında maddələrin təqdim edilməsi üçün işin davamlılığı prinsipinin adekvatlığını təhlil etmək lazımdır. Burada əsaslandırma maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının ayrılmaz hissəsi olmalıdır.

Maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə, vahidliyinə və uyğunluğuna ehtiyac uçot siyasətinin tətbiqi qaydalarını, uçot prinsiplərinə riayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir. Bu şərtləri nəzərə alaraq, mühasibat uçotunda vahidlik və müqayisəlilik kimi xüsusiyyətlər prinsiplər və qaydalar arasındadır.

İşin davamlılığı prinsipinə istinad etsək, peşəkar mühasiblər şirkət rəhbərliyi ilə bağlı əsaslı əsaslandırmanın işlənilib hazırlanmasına cavabdehdir. Onlar rəhbərliyin əsaslandırmasını qiymətləndirir və şirkətin işinin davamlılıq prinsipi əsasında həyata keçirilib-keçirilmədiyini müəyyən etmək üçün öz əsaslandırmasını tətbiq edirlər. Əgər ümumiləşdirmə və təsnifat əsasında strukturlaşdırılmış illik maliyyə hesabatları davamlılıq prinsipinə əsaslanan elementləri təqdim etmirsə, rəhbərliyin qərarını müəyyən edən səbəblərlə birlikdə istifadəçilərə bu məlumat barədə məlumat verilməlidir. Bununla bağlı mühüm vəzifə auditorun üzərinə düşür, o, rəhbərliyin davamlılıqla bağlı qiymətləndirməsinin düzgün və əsaslandırılmış olmasını təmin etməlidir və belə bir qiymətləndirmə olmadıqda, o, rəhbərliyin planlarını nəzərdən keçirməli, hərtərəfli və dərinədən təhlil etməli və əhəmiyyətli şübhələr yarada biləcək mümkün hadisələri müəyyən etməlidir.

Bu məqsədlə maliyyə, əməliyyat və ya digər şərtlər təhlil edilir:

Maliyyə hadisələri:

- Xalis borc və ya cari xalis borc vəziyyəti;
- Ödəniş tarixi növbəti dövr üçün müəyyən edilmiş və yenilənməsi və ya geri qaytarılması üçün heç bir tədbir görülmədən ödəmə müddəti yaxınlaşan kreditlər;
- Əhəmiyyətli əlverişsiz maliyyə göstəriciləri;
- Tarixi və ya proqnozlaşdırılan maliyyə hesabatlarında qeyd olunan əməliyyat fəaliyyətindən mənfi pul vəsaitlərinin hərəkəti;
- kreditör tərəfindən maliyyə dəstəyinin geri götürülməsi ilə bağlı tədbirlər;
- Əhəmiyyətli əməliyyat itkiləri və ya pul vəsaitlərinin hərəkəti üçün istifadə olunan aktivlərin dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması;

- Dividendlərin ödənilməsində gecikmələr və ya fasilələr;
- Kredit müqavilələrinin şərtlərinə əməl edilməməsi.

Əməliyyat hadisələri:

- Şirkətin ləğvi və ya fəaliyyətinin dayandırılması kimi idarəetmənin təzahürləri;
- Şirkəti tərk edən əsas menecerlər, onları əvəz edəcək şəxsləri olmayan;
- Əhəmiyyətli bir bazarın, əsas müştərilərin və ya təchizatçıların, lisenziyanın və ya franşizin itirilməsi;
- Əmək bazarında qarşıya çıxan çətinliklər;
- Yeni bir rəqibin meydana çıxması.

Digər tədbirlər növləri:

- Bəzi nizamnamə kapitalı tələblərinə və ya digər tənzimləyici tələblərə (məsələn, maliyyə institutları üçün likvidlik və ya ödəmə qabiliyyəti tələblərinə) əməl edilməməsi;
- Şirkətin təmin edə bilməyəcəyi iddialara səbəb ola biləcək davam edən mübahisələrin olması;
- Belə hallar üçün şirkət tərəfindən bağlanmış sığorta müqavilələri olmadan Allahın əməllərinin baş verməsi.

Kiçik müəssisələr üçün aşağıdakı hadisələr nəzərə alın bilər:

- Müəyyən kreditorlar tərəfindən maliyyə dəstəyinin geri götürülməsi;
- Əhəmiyyətli təchizatçı və ya müştəri və ya əsas işçinin itirilməsi;
- Lisenziya və ya franşayzinq müqaviləsinin itirilməsi;
- Sahib-menecerlərdən kreditlər hesabına əldə edilmiş vəsaitlərin çıxarılması.

Təhlilin işin davamlılığı prinsipi üzərində qurulması üçün orta və uzunmüddətli maliyyələşdirmədən başlayaraq rəhbərliyin fəaliyyətinin dərinləşdirilməsi və inkişafı istiqamətində addımlar atılır, gələcək hasilatı əhatə etmək üçün müqavilələrin yoxlanılması, sahiblərin kredit şərtlərini qorumaq və bu cür müqavilələrin uzadılması imkanlarının qiymətləndirilməsi.

Şirkətin rəhbərliyi işin davamlılığını təmin edən layihələrin hazırlanmasına cavabdehdir və şübhə yarada biləcək hər hansı hadisə aşağıdakılar tərəfindən sənədləşdirilməlidir:

- gələcək fəaliyyət planları və bu planların həyata keçirilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı rəhbərliyin yazılı bəyanatları;
- pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili və gələcək gəlirlərin proqnozlaşdırılması;
- kredit müqavilələrinin öyrənilməsi və ödəmə tarixləri və cərimələr üzrə müqavilə bəndlərinin yoxlanılması;
- müəyyən maliyyə çətinlikləri ilə bağlı müzakirələrin olub-olmadığını öyrənmək üçün idarə heyətinin iclaslarının protokollarını oxumaq;
- baxılan mübahisələr, onların statusu və başa çatdıqdan sonra yarana biləcək hər hansı iddialar barədə vəkillərdən məktubların alınması;
- maliyyə dəstəyi üçün aidiyyəti şəxslər və ya digər üçüncü şəxslərlə öhdəliklərin mövcudluğu, qanuniliyi və icrası barədə arayışın alınması.

Rəhbərliyin biznesin davamlılığı ilə bağlı qiymətləndirməsinin tədqiqi rəhbərliyin öz qiymətləndirməsini təsvir etmək üçün istinad etdiyi dövrü əhatə etməlidir.

Davamlılıq fərziyyəsi bildirir ki, mühasibat uçotu sistemləri müəssisənin fəaliyyətini davam etdirəcəyini güman edir. Davamlılıq fərziyyəsinin əhəmiyyəti bir işin davam etməyəcəyini fərz etməyin nəticələrini nəzərə alsanız daha aydın olur. Bir iş davam etməyəcəksə, aktivlərin yenidən satış dəyəri yoxdursa, aktivləri necə qiymətləndirmək lazım olduğu çox aydın olur. Əgər biznes fəaliyyətini davam etdirməyəcəksə, inventardan hər hansı birinin satıla biləcəyinə dair heç bir zəmanət yoxdur. Əgər inventar satıla bilmirsə, bu, balans hesabatında göstərilən sahibin kapital dəyəri haqqında nə deyir?

İşin davamlılığı prinsipi təşkilatın fəaliyyət göstərməsindən irəli gəlir.

İşin davamlılığı prinsipi artıq məqbul deyilsə və rəhbərlik təşkilatı dayandırmaq və ya ləğv etmək niyyətindədirsə, bu hadisə bütün vəziyyəti o qədər kəskin şəkildə dəyişdirir ki, artıq hazırlanmış bəyanatların məlumatlarının düzəldilməsi bəyanatları düzəldə bilməz. Mühasibat uçotunun metodologiyasını

kökündən dəyişdirmək və digər aktları tərtib etmək lazımdır və əvvəllər tərtib edilmiş geri götürülməlidir.

İşin davamlılığı prinsipinə əsasən, müəssisənin iş müddəti vaxtla məhdudlaşmır. Bununla belə, menecerlər və digər maraqlı tərəflər təşkilatda işlərin necə getdiyini vaxtaşırı bilməlidirlər. Bu ehtiyac uçot dövrü prinsipinin tətbiqinə gətirib çıxarır: mühasibat uçotu fəaliyyətini hesabat dövrü adlanan konkret zaman dövrü üçün ölçür. Maliyyə ili hesabat dövrü kimi tanınır.

Şirkətin ayrı-ayrı bölmələrinin və ya seqmentlərinin işinin davamlılığı prinsipinin tətbiqinin qeyri-mümkünlüyünə gəldikdə, bu hadisə dayandırılmış əməliyyatlar kimi əks etdirilməlidir, baxmayaraq ki, MHBS-1 maliyyə hesabatları Fəaliyyətin davamlılığı fərziyyəsi bütövlükdə bütün təşkilata şamil edilir.

Biznesin davamlılığı prinsipinin qorunması ilə bağlı problemi və ya əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliyi təsvir edən diqqəti cəlb edən hissənin daxil edilməsi adətən auditorun audit hesabatının hazırlanması üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək baxımından kifayətdir. Bununla belə, bəzi hallarda, məsələn, maliyyə (mühasibat) hesabatları üçün əhəmiyyətli olan çoxlu sayda qeyri-müəyyənliklər halında, auditor bu aspektə diqqəti cəlb edən hissəni daxil etmək əvəzinə, onun etibarlılığına dair rəy bildirməkdən imtina etməyi məqsədəuyğun hesab edə bilər.

Qeyd edək ki, təşkilati xərclərin qeyri-maddi aktivlər kimi təsnifatı biznesin davamlılığı prinsipinə zəif uyğundur. Aydınır ki, təşkilati xərclər elan edilmiş prinsipə görə sonsuz hesab edilən müəssisənin bütün dövrünə aiddir.

Eyni düzəlişlər hesabat tarixindən sonrakı hadisələr müəssisənin və ya onun əhəmiyyətli hissəsinin fəaliyyətinin davamlılığı prinsipindən istifadənin qeyri-mümkünlüyünü göstərdiyi hallarda aparılmalıdır, məsələn: əhəmiyyətli itkilər olduqda; satışların azalması; iflas prosedurunun başlanması və s. Lakin bu məqam beynəlxalq təcrübədə mübahisəlidir, çünki davamlılıq prinsipinin pozulmasının dayandırılmış əməliyyatlar kimi qiymətləndirilməsi təklif olunur.

Lazım gələrsə, auditor audit hesabatına yoxlanılan müəssisənin davamlılıq prinsipinə uyğunluğu ilə bağlı aspekti göstərən hissə daxil etməklə dəyişiklik etməlidir.

Auditor, həmçinin, aydınlaşdırılması gələcək hadisələrdən asılı olan və maliyyə (mühasibat) hesabatlarına təsir göstərə bilən əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliyi (işin davamlılığı prinsipinə uyğunluqdan başqa) göstərən hissəni daxil etməklə audit hesabatına dəyişiklik etmək imkanını nəzərdən keçirməlidir.

Hesabat tarixindən sonra işin davamlılığı şübhə altına alındıqda və ya hesabat tarixindən sonrakı hadisələr şirkətin ayrı-ayrı iri istehsalat bölmələrinin işin davamlılığı prinsipinə daha da riayət edilməsinin mümkünsüzlüyünü göstərdikdə, hazırlanmış hesabatların müvafiq göstəricilərinə düzəliş tələb olunmur.

Mühasibat hesabatlarının hazırlanması zamanı işin davamlılığı prinsipinin tətbiqinə ciddi şübhə yarada biləcək hadisələr (şərtlər) ilə bağlı əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik varsa, təşkilat bu qeyri-müəyyənliyin nə ilə əlaqəli olduğunu izah etməlidir.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində bu prinsiplərin müəssisə tərəfindən həyata keçirilməsi böyük maraq doğurur. Beləliklə, məsələn, MHBS biznesin davamlılığı prinsipinin həyata keçirilməsini tələb edir, bunun üçün müəssisə yaxın gələcək üçün bütün mövcud məlumatları nəzərə almalıdır.

Maliyyə aktivlərinin real dəyəri təşkilatın yaxın gələcəkdə satıldığında almaq niyyətində olduğu məbləğlə müəyyən edilir. Maliyyə öhdəliklərinin həqiqi dəyəri də eyni şəkildə müəyyən edilir. Ehtimal olunur ki, təşkilat işin davamlılığı prinsipinə cavab verir, yəni özünü məhv etmək və ya fəaliyyətinin miqyasını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq niyyətində deyil.

Bütün aktivlər maliyyə hesabatlarında nominal pul dəyəri ilə, yəni alış tarixində şirkətə başa gələn məbləğdə göstərilməlidir. Təcrübədə aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı bu prinsipdən kənara çıxmalara tez-tez rast gəlinir. Bu prinsip işin davamlılığı prinsipi ilə sıx bağlıdır. Sonuncu pozulursa, tarixi dəyər prinsipinə də riayət edilmir, çünki bu halda müəssisə öz aktivlərini tarixi dəyərle deyil, real bazar dəyəri ilə əks etdirir. Bu prinsip həm də amortizasiyanın məqsədini aydınlaşdırır. Çox vaxt amortizasiya ayırmalarının əsas vəsaitləri yeniləmək üçün hesablandığına inanılır, lakin şirkət istifadə edilmiş əsas vəsaitlərin əvəzinə oxşar

yenilərini almağa borclu deyil. ETC nağd pulları digər məqsədlər üçün, məsələn, dövriyyə kapitalını artırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Mühasibat uçotunda obyektin dəyərinin yalnız tələb və təklifin təsiri altında formalaşdığı nəzərə alındığından, bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində dəyər anı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna görə də, alış dəyəri mühasibat uçotunda əsas kimi, alınmış əmlakın istifadəsindən gözlənilən gəlir isə ikinci dərəcəli kimi tanınır. Sonuncu yalnız təsərrüfat subyektinin müflisləşməsinə səbəb olan inflyasiya prosesləri şəraitində həmişə müşahidə olunmayan təşkilatın işinin davamlılığı prinsipi əsasında həyata keçirilir.

Bu kifayət qədər ciddi nizam-intizamdır. Bu o mənada ciddidir ki, müəyyən mühasibat uçotu prinsipləri var, onlara əməl edilməməsi onun məlumatlarının qeyri-dəqiq olmasına səbəb ola bilər, mühasibat məlumatlarının istifadəçiləri üçün natamam, anlaşılmaz və əslində həm tək bir şirkəti, həm də bütövlükdə ölkəni idarə etmək üçün istifadə olunur.

Beləliklə, mühasibat uçotunun çoxəsrlik formalaşması prosesində aşağıdakı uçot prinsipləri müəyyən edilmişdir:

- hesablaşmalar;
- davamlılıq;
- başa düşülənlik;
- əhəmiyyətlik;
- aktualıq;
- etibarlılıq və doğruluq;
- obyektivlik;
- çalışqanlıq;
- tamlıq;
- müqayisəlilik;
- ardıcılıqlar;
- pul ölçüsünün vəhdəti;
- məxfilik.

1.2. Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin yaranması və inkişafının tarixi aspekti və onun Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (MHBS) və xarici ölkələrin uçotu sistemində yeri

Biznesin davamlılığı konsepsiyasının əsasları qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu mövzuda ilk araşdırma 1892-ci ildə Laurence R. Dicksee, daha sonra 1909-cu ildə H.R. Hetfield.

Gələcəkdə ilk dəfə olaraq institusional olaraq müəssisələrin davamlılığı 1953-cü ildə Amerika Mühasibat Uçotu Standartları Şurası olan FASB tərəfindən nəşr olunan ARB 43 “Mühasibat Uçotu Tədqiqat Bülletenlərinin Yenidən Təxmini və Təftişi”ndə qeyd edilmişdir. ASR 90 “Mühasibat Seriyasının Buraxılışı” 1962-ci ildə Amerika Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası (SEC) tərəfindən nəşr edilmişdir və bu tənzimləmə ilə müəssisələrdə davamlılığın qiymətləndirilməsinin aparılması lazım olduğu bildirilmişdir. AICPA 1974-cü ildə SAS 2 nəşr etdi və müəssisənin davamlılığının qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalı olan məqamlar izah edildi. Nəşr edilmiş SAS 59-da biznesin davamlılığının müəyyən edilməsində aşağıdakı üç məsələ müəyyən edilmişdir;

- Auditor hər audit müqaviləsi tarixində müştərinin davamlılığını nəzərə almalıdır,
- Müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığına dair əhəmiyyətli şübhə varsa, auditor bunu öz hesabatında açıqlayır; və
- Auditor hesabatına əhəmiyyətli şübhə ilə bağlı izahedici paraqraf daxil edin.

Qaydalar müəyyən fasilələrlə davam etdirildi. Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (IFAC) 570 sayılı “Biznesin Davamlılığı” standartını dərc etmişdir. Müvafiq olaraq, auditorlardan yoxlanılan müəssisələrin davamlılığını qiymətləndirmələri tələb olunur. Davamlılıq anlayışı Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (IASB) tərəfindən nəşr olunan 1 sayılı “Maliyyə Hesabatlarının Təqdimatı” adlı MHBS-da qeyd edilmiş və maliyyə hesabatlarında davamlılığın müəyyən edilməsinə dair araşdırma aparıldığı da qeyd edilmişdir. İctimai Nəzarət Qurumunun (KGK) 2012-ci ildə dərc etdiyi “İşin Davamlılığı haqqında Təbliğat (BDS 570), Türk Audit Standartları Təbliğatı No:25” çərçivəsində birjaya kote

edilmiş və sonra müflis olmuş şirkətlərin Müstəqil Audit Hesabatları 23 yanvar 2014-cü il tarixli Rəsmi Qəzetdə müəssisənin davamlılığı ilə bağlı izahatlar araşdırılmış və bu izahatlardan nümunələr verilmişdir (Carnevale J.B., Hatak I. 2020).

Biznesin davamlılığı anlayışı; Bu o deməkdir ki, müəssisələr müəyyən müddətdən asılı olmayaraq fəaliyyətlərini davam etdirəcəklər. Buna görə də, bu, sahiblərin və ya səhmdarların ömürləri ilə bağlı deyil. Müəssisənin davamlılığı konsepsiyası məsrəf əsasının əsasını təşkil edir. (Mühasibat Uçotu Sistemi Ümumi Kommunique No. 1) Biznesin Davamlılığı; “Rəhbərlik maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən fəaliyyətini qeyri-müəyyən müddətə davam etdirəcəyini nəzərə alır. Rəhbərliyin şirkəti ləğv etmək və ya biznes fəaliyyətini dayandırmaq və ya onları əvəz etmək üçün daha real alternativləri olmadıqda, maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi əsasında hazırlanır.” (UMS 1.23) Fasiləsiz fəaliyyət fərziyyəsi: “Fəaliyyətin davamlı olması fərziyyəsinə əsasən, biznesin yaxın gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirəcəyi güman edilir. Rəhbərliyin müəssisəni ləğv etməyi və ya fəaliyyətini dayandırmağı planlaşdırmadığı və ya rəhbərliyin real alternativini olmadığı halda, ümumi məqsədli maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi fərziyyəindən istifadə etməklə hazırlanır (Conger K., Satariano A., Isaac M. 2020).

Müstəqil audit hesabatını hazırlayan auditorların məsuliyyəti də kommunikenin altıncı maddəsinə daxildir. Yəni; Auditorun məsuliyyəti maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında rəhbərlik tərəfindən istifadə edilən fəaliyyətin fasiləsizliyi fərziyyəsinin məqsədəuyğunluğu barədə kifayət qədər müvafiq audit sübutu əldə etmək və müəssisənin fasiləsizliyi ilə bağlı əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliyin mövcud olub-olmadığı barədə nəticə çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məsuliyyət hətta maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə edilən maliyyə hesabatı sistemi rəhbərlikdən müəssisənin fəaliyyətinin xüsusi qiymətləndirilməsini açıq şəkildə tələb etməsə belə mövcuddur.” Bununla belə, 2002-ci №-li Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartında təsvir olunduğu kimi, auditorun əhəmiyyətli təhrifləri aşkar etmək qabiliyyətinə xas olan məhdudiyətlərin mümkün təsiri müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini dayandıra biləcək gələcək hadisələr və ya şərtlər halında daha böyükdür. Auditor belə gələcək hadisələri və ya şərtləri

proqnozlaşdırma bilməz. Buna görə də, auditor hesabatında müəssisənin fasiləsizliyi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyə istinadın olmaması müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığı üçün təminat kimi qiymətləndirilə bilməz". Auditorun məsuliyyəti bu məqamda azalır, çünki auditor hesabatı biznesin davamlılığı ilə bağlı qeyri-müəyyənliyə istinad etmir, çünki o, biznesin davamlılığı ilə bağlı əminlik təşkil etmir.

Nəhayət, 15 yanvar 2015-ci il tarixində Beynəlxalq Audit və Təminat Standartları Şurası (BATSS) yeni auditor hesabatı ilə bağlı audit standartlarını dərc etmişdir. Bu audit standartları birjada ticarət edilən bütün müəssisələrin auditi üçün etibarlıdır. Bu audit standartlarının davamlılıq hissəsi aşağıdakı kimidir:

- Həm auditorun, həm də rəhbərliyin müəssisənin fasiləsizliyi ilə bağlı məsuliyyətlərinin daha ətraflı izahı;
- Əgər müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik varsa, bu məsələ ilə bağlı auditor hesabatında ayrıca bölmə verilməlidir,
- Fasiləsizliyə dair heç bir əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik olmasa da, müəssisənin fasiləsizliyi fərziyyəsini təhlükə altına salacaq əlamətlər olduqda auditor hesabatında açıqlama (Demirgüç-Kunt A., Peria M.S.M., Tressel T. 2020).

Müasir mərhələdə mühasibat uçotu siyasətinin biznesin davamlılığını təmin edən alət kimi rolu artır. Mühasibat uçotu siyasəti müəssisədə idarəetmə sistemini və mühasibat uçotu prosesini özündə birləşdirir. Ukraynada uçot siyasəti problemi tam həll olunmayıb, mühasibat uçotunun prinsiplərini, metodlarını və texnologiyasını müəyyən edən normativ sənədlərdə uyğunsuzluqlar var ki, bu da maliyyə hesabatlarının məlumatlılığının azalmasına gətirib çıxarır.

Mühasibat uçotu siyasəti alətləri maraqlı tərəflərin ehtiyac və maraqlarına cavab vermək üçün mühasibat məlumatlarının etibarlılığının və maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Mühasibat uçotu standartları bir tərəfdən müəssisəyə mühasibat uçotu üsullarını, qiymətləndirmə və hesabatda məlumatların miqdarını seçmək hüququ verir, digər tərəfdən - uçot siyasətində nəzərdə tutulmuş uçot metodlarının risk mənbəyidir. Odur ki, mühasibat uçotu siyasətini davamlılıq prinsipinə riayət etməklə formalaşdırarkən mühasibat

uçotunun təşkilinin metodologiyasını və qaydalarını, korporativ maliyyə hesabatlarında əks olunan göstəricilərin tərkibini və məzmununu müəyyən etmək lazımdır.

P.E.Jitnının monoqrafiyası maliyyə və sənaye sistemlərinin inkişafında müəssisələrin uçot siyasətinin metodologiyasının və təşkilinin açıqlanmasına həsr edilmişdir (Житний П.Є. 2007).

O.M. Petrukun məqaləsində uçot siyasətinin elementi kimi mühasibat uçotunun təşkili qaydaları və onun qanunvericiliklə tənzimlənməsinin istiqamətləri açıqlanır (Петрук О.М. 2004).

V.A.Kulik, T.O.Mulik elmi işlərində maliyyə hesabatlarının birmənalı şərhini təmin edən mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı metodları sistemi kimi müəssisənin uçot siyasətinin mahiyyətini açıqlayır (Мулик Т.О. 2015).

Müəssisənin idarə edilməsində uçot siyasətinin problemlə məsələlərini, prinsiplərini və mərhələlərini müəyyən edən, habelə onun müəssisələrin maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirən V.V. Evdokimovun, İ.P. Prihodkonun tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək olar (Приходько І.П. 2013).

M.S.Puşkar və M.T.Şirbanın monoqrafiyasında beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla müəssisənin uçot siyasətinin formalaşdırılması prinsipləri, metodları və mərhələləri, habelə ona dəyişikliklərin edilməsi mexanizmi açıqlanır (Пушкар М.С. 2010).

L.V. Qnilitska nöqteyi-nəzərindən mühasibat uçotu sistemində idarəetmə məqsədləri üçün, bir tərəfdən, sahibkarlıq fəaliyyətinin risklərini əks etdirmək və digər tərəfdən, risklərin mühasibat uçotu maddələrinin dəyərinə təsirini bərabərləşdirmək, onları ədalətli dəyərlə etibarlı şəkildə ölçmək lazımdır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, mühasibat uçotunun təşkilini və idarəetmə və hesabatlılıq ehtiyaclarına qarşı risklər nəzərə alınmaqla informasiya platformasının formalaşdırılmasını nəzərdə tutan risk əsaslı yanaşma əsasında müəssisələrin uçot siyasətinin formalaşdırılması. Uçot siyasətinin işin davamlılığı konsepsiyası nöqteyi-nəzərindən açıqlanması tədqiqat istiqamətinin seçilməsini aktuallaşdırmışdır (Гнилицька Л.В. 2013).

Tədqiqatın məqsədi davamlılıq konsepsiyası kontekstində uçot siyasətinin nəzəri-metodoloji və təşkilati müddəalarını əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Əsas tədqiqat materialının təqdimatı. Mühasibat uçotu siyasəti müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığını idarə etmək üçün əsas vasitələrdən biridir və bu, korporativ hesabatların maliyyə nəticələrinə təsir göstərir. Uçot siyasətinin ümumi xüsusiyyətləri tənzimlənir: “Maliyyə hesabatına dair ümumi tələblər”; “Maliyyə hesabatlarında səhvlərin və dəyişikliklərin düzəldilməsi”; Maliyyə Hesabatlarının Təqdimatı; MHBS 8 Uçot Siyasəti, Mühasibat Təxminlərində Dəyişikliklər və Səhvlər.

Uçot siyasəti biznesin davamlılığı strategiyasına uyğun olmalıdır. “Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları haqqında” Qanuna əsasən, mühasibat uçotu siyasəti müəssisə tərəfindən maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi üçün istifadə olunan prinsiplər, metodlar və prosedurların məcmusudur, xüsusən: mühasibat uçotunun əsaslandığı “mühasibat uçotu siyasəti” anlayışını müəyyənləşdirir, öz müqəddəratını təyin etməyi təmin edir. müəssisə (mülkiyyətçi (mülkiyyətçilər) və ya səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) ilə razılaşdırılmaqla) müəssisənin uçot siyasətinin təsis sənədlərinə uyğun olaraq.

NP (S) BU 1-ə uyğun olaraq, şirkət seçilmiş uçot siyasətini aşağıdakıları təsvir etməklə əhatə etməlidir: hesabat maddələrinin qiymətləndirilməsi prinsipləri, fərdi hesabat maddələri üçün uçot metodları.

BMS 8, Uçot Siyasəti, Mühasibat Uçotu Təxminlərində Dəyişikliklər və Səhvlər müəyyən edir ki, uçot siyasəti maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi zamanı şirkət tərəfindən qəbul edilən müəyyən prinsiplər, prinsiplər, şərtlər, qaydalar və təcrübələrdir. 1 №-li MHBS-da uçot siyasətinin tərifinə əsasən, maliyyə hesabatlarının təqdimatı maliyyə hesabatlarının hazırlanması və hazırlanması üçün şirkət tərəfindən qəbul edilmiş xüsusi prinsiplər, prinsiplər, şərtlər, qaydalar və təcrübələrdir. Bu tərif bir tərəfdən qaydaların və daxili standartların işlənilib hazırlanmasına, digər tərəfdən fəaliyyətlərinin sənaye xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq uçot siyasətini müstəqil müəyyən edən müəssisə hesabatlarının formalaşdırılmasına diqqət yetirməyi əhatə edir.

Uçot siyasətinin bütün müəssisədə və uçotun obyektləri baxımından formalaşması və onun təşkilinin ümumi prinsiplərindən asılıdır. Uçot siyasətinin elementləri müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə alan qaydalar, üsullar, texnika və prosedurlar, aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi və uçot siyasətində dəyişikliklərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üsullarıdır. Biznesin davamlılığı prinsipinin həyata keçirilməsi biznes risklərinin vaxtında müəyyən edilməsinə yönəlib. MHBS 13 Ədalətli dəyərin ölçülməsi, MHBS 36 Aktivlərin dəyərsizləşməsi, 2 №-li MHBS Ehtiyatlar ədalətli, diskont edilmiş və bazar dəyəri ilə aktiv və öhdəliklərin ölçülməsini təmin edir. Bu, risklərin uçotu və hesabatının aparılması qaydasının uçot siyasətində əks etdirilməsini zəruri edir.

Müəssisənin fasiləsizliyinə yönəlmiş uçot siyasətinin metodologiyasının inkişafı aşağıdakı fərziyələrə əsaslanır (Kərimov A. 2014):

- ehtiyatlılıq və obyektivlik prinsipləri əsasında fəaliyyət və təsərrüfat əməliyyatları üzrə risklərin əks etdirilməsi üçün risk yönümlü yanaşma, xüsusi metod və prosedurlardan istifadə etməklə korporativ hesabatlarda uçot məlumatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- 8 №-li MHBS-un tələblərinə uyğun olaraq hesabat istifadəçilərinin qərarlarına təsir edə biləcək səhvlər və təhriflər olmadıqda, tam, etibarlı məlumatın təqdim edilməsi üçün mühasibat uçotunda biznes əməliyyatlarının əks etdirilməsi;

- müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla maliyyə və idarəetmə uçotunun metodlarının, qaydalarının və prosedurlarının işlənilib hazırlanması;

- gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətini qiymətləndirmək üçün resurslar və nəticələr haqqında korporativ hesabatlarda tam və doğru məlumatın açıqlanması;

- 13 №-li MHBS, 36 №-li MHBS tələblərinə uyğun olaraq aktiv və öhdəliklərin faktiki qiymətləndirilməsi üsullarından istifadə edilməsi.

Mühasibat uçotu siyasətində 27.06.2013-cü il tarixli 635 №-li Mühasibat Uçotu Siyasətinə dair Təlimatlara uyğun olaraq biznes risklərinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi texnologiyasını, üsullarını təmin etmək lazımdır. 14.01.2020-ci il tarixindən dəyişikliklərlə, bu, valyuta risklərinə keçidləri ehtiva edən şirkət tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi və coğrafi segmentlər üzrə risklərin

açıqlanmasının zəruriliyini göstərir. Bununla belə, korporativ və maliyyə hesabatları investora, sahiblərə, kreditorlara müəssisənin gələcəkdə dəyərini müəyyən etmək üçün resurslar, nəticələr və risklər haqqında tam məlumat verməlidir. Hesabat tarixindən iqtisadi fəaliyyətin gözlənilən faktlarının tarixi kimi maliyyə hesabatı göstəricilərinin məlumatlılığının azalması müəssisənin aktivlərinin istifadəsindən əldə edilən gəlirin məbləği ilə bağlı qeyri-müəyyənliyin artmasına və uçot məlumatlarının təhrif edilməsi riskinə səbəb olur. Beləliklə, debitor borclarının artması ilə gəlirlərin artım istiqamətində təhrif edilmə ehtimalı artır və əksinə, satışların sabit səviyyədə olması halında debitor borclarını artırma və bu göstəricinin dövriyyəsinə azalda bilər.

Faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilmiş uzunmüddətli aktivlərin və ehtiyatların dəyəri də risksiz tanınır. Bununla belə, aktivlərə investisiya qoymaqla bağlı qərarlar qəbul edərkən həmişə risk var. Aktivlərin istifadəsindən əldə edilən pul vəsaitlərinin hərəkəti şəklində iqtisadi səmərələrin normasının dəyişməsi xarici və daxili amillərin təsiri ilə nəticələnir, nəticədə şirkətin mənfəəti təhrif edilir. Səhmlərin bazar dəyərinin artması kreditor borclarının mənfəətə daxil edilməsi hesabına maliyyə rıçaqlarının azalması hesabına mümkündür. Satış xərclərinin payının artım tempi birdən azdırsa, bu, satışın dəyərinin, kommersiya xərclərinin və ya gəlirin təhrif olunduğunu göstərir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, tədqiqatda uçot siyasətinin formalaşdırılmasında və müəssisənin korporativ maliyyə hesabatlarında göstəricilərin açıqlanmasında risk-yönümlü yanaşmadan istifadə edilməsi qənaətinə gəlinmişdir. Biznesin davamlılığının uçot siyasətinin metodoloji əsasını iqtisadi ədəbiyyatda ətraflı şəkildə açıqlanan prinsiplər təşkil edir: ehtiyatlılıq, tam əhatəlilik, muxtariyyət, davamlılıq, gəlir və xərclərin hesablanması və uyğunluğu, mahiyyətin formadan üstün olması, tarixi dəyər yeganə pul ölçüsüdür, dövrüldür.

Uçot siyasətinin formalaşması aşağıdakı blokları əhatə edir: təşkilati, metodoloji, texniki. Uçot siyasətinin təşkili prosesində nəzərə almaq lazımdır ki, uçot siyasətinin elementləri bir-biri ilə əlaqəlidir, onun elementlərindəki dəyişikliklər maliyyə hesabatı göstəricilərində dəyişikliklərə səbəb olduğu halda, və

nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən təxmin edilən göstəriciləri dəyişdirmək. Buna görə də, uçot siyasətinin müəyyən elementlərinin hesabatın maliyyə göstəricilərinə təsirini təhlil etmək üçün onları aşağıdakılara ayırmaq lazımdır (Guenzi P., Habel J. 2020):

- müəssisənin dəyərinə və maliyyə hesabatlarına təsir edən elementlər (dövrü olmayan aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi, köhnəlmə);
- müəssisənin dəyərinin törəmə alətlərinə və maliyyə hesabatlarına təsir etməyən elementlər (məzənnə fərqləri, materialların alınması, qiymətli kağızların dəyərinin tənzimlənməsi, dolayı xərclərin bölüşdürülməsi üsulu, xərclərin bölüşdürülməsinin seçilməsi);
- maliyyə hesabatının göstəricilərinə qeyri-müəyyən təsir göstərən elementlər (başa çatmamış iş, geri qaytarıla bilən tullantılar, xərclərin təsnifatı).

Təşkilat bölməsi daxilində mühasibat və idarəetmə uçotunun konkret sahələrindən asılı olan obyektləri müəyyən etmək lazımdır. Müəssisələrin uçot siyasətinin davamlılığının metodoloji təminatı platformasını formalaşdırmaq üçün aşağıdakıları müəyyən etməlidir: maliyyə və idarəetmə uçotu sahələri; aktiv və öhdəliklərin tanınması üçün qiymətləndirmə üsulları və meyarları; gəlir və xərclərin tanınması üsullarını; xərclərin təsnifatı və onların bölüşdürülməsi üsulları; fəaliyyət növü üzrə qiymətoyma üsulları; risklərin təsnifatı və qiymətləndirilməsi üsulları.

Öhdəliklərin qiymətləndirilməsi üsullarını əsaslandırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, ədalətli dəyər aktivlərin, öhdəliklərin faktiki qiymətləndirilməsi üçün obyektiv əsasdır. Ədalətli dəyərin qiymətləndirilməsi üsulları bazar, xərc və gəlir yanaşmalarıdır. Bazar qiyməti metodundan istifadə edərkən ədalətli dəyər aktiv və öhdəliklərin qiymətlərinin analoqları ilə verilmiş cari bazar qiymətləri əsasında müəyyən edilir. Əvəzətinin amortizasiya olunmuş dəyər metodundan istifadə edərkən ədalətli dəyər aktivin təkrar istehsalı və ya dəyişdirilməsi dəyəri ilə həmin dəyər əsasında hesablanmış yığılmış amortizasiya məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Maliyyə alətləri kimi uçotun belə bir obyektini üçün uçot siyasətinin elementlərinə daha yaxından nəzər salmaq. Maliyyə aktivlərinin və öhdəliklərinin

tanınması və ölçülməsi prosedurları BMS 32 və MHBS 9-da müəyyən edilmişdir. “Maliyyə Alətləri” adlı MHBS 9-a uyğun olaraq qiymətləndirməyə əsaslanan maliyyə alətləri aşağıdakılara təsnif edilir: maliyyə aktivləri (amortizasiya olunmuş dəyər; ədalətli dəyər gəlirlər/xərclər vasitəsilə; ədalətli dəyər digər məcmu gəlir vasitəsilə); maliyyə öhdəlikləri (amortizasiya olunmuş dəyər və ədalətli dəyər) (Cədvəl 1).

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (BMHS) 13-ə uyğun olaraq, aktiv və öhdəliklərin ədalətli dəyəri ölçmə tarixində bazar iştirakçıları arasında əməliyyat üzrə öhdəliyi köçürmək üçün aktivin satışı üçün alınacaq və ya ödəniləcək qiymətdir. Buna görə də, uçot siyasəti maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərinin aşağıdakı səviyyələrdə ölçülməsini təmin etməlidir: 1) ölçülmə tarixində eyni aktiv və ya öhdəliklər üçün aktiv bazarlarda kotirovka edilmiş qiymətlər (düzəliş edilməmiş); 2) birbaşa və ya dolayısı ilə qiymətləndirilə bilən aktivlər və ya öhdəliklər haqqında məlumatın yaradılması proseduru (1-ci səviyyəyə istinad edilən kotirovkalar istisna olmaqla); 3) aktivlər və ya öhdəliklər haqqında ictimaiyyətə açıqlanmayan məlumatların yaradılması prosedurları (Бжассо А.А., Котлярова О.А. 2020).

Cədvəl 1: 32 №-li MHBS və MHBS 9-a uyğun olaraq maliyyə alətlərinin qiymətləndirilməsi

Uçot siyasətinin elementi	Amortizasiya olunmuş dəyər	Ədalətli dəyər
Maliyyə aktivləri	Ödəniş üçün saxlanılan maliyyə alətləri (borc qiymətli kağızları, istiqrazlar, veksellər), satış üçün saxlanılan qiymətli kağızlar, verilmiş kreditlər, ticarət və digər debitor borcları, pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	Ticarət portfeli (ticarət üçün nəzərdə tutulmuş səhmlər), törəmə maliyyə alətləri (opsionlar, fyuçers, forvardlar), investisiya portfeli (ticarət üçün nəzərdə tutulmayan səhmlər), yenidən satılmaqla ödəmə müddəti başa çatana qədər saxlanılan borc öhdəlikləri
Maliyyə öhdəlikləri	Kreditlər, borclar, borclar, maliyyə icarəsi, ticarət və digər kreditor borcları	Ticarət üçün saxlanılan borc öhdəlikləri, törəmə maliyyə alətləri (opsion, fyuçers, forvard)

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bundan əlavə, aşağıdakı hallarda xarici amillərin təsirini nəzərə almaq lazımdır:

- risk müstəqil uçot obyektı deyil, aktivlərin dəyərinin tərkib hissəsidir, risk orta bazar göstəriciləri əsasında hesablanır;

- yalnız xarici risk faktorları nəzərə alınır;

-riskin qiymətləndirilməsinin dolayısı üsullarından və faiz dərəcəsinin risk mükafatlarını nəzərə almalı olduğu zəmanətli ekvivalentlərin metodlarından istifadə olunur;

- pul vəsaitlərinin hərəkətinin hesablanması mərhələsində təzahür edən zəmanətli ekvivalentlər metodu, burada hər bir komponent xalis gəlirin bölüşdürülməsi ilə təsvir olunur, ona görə də qərarların qəbulu mərhələsində bu komponent zəmanətli ekvivalentlə əvəz edilə bilər.

Gəlir yanaşmasından istifadə edərək aktivin bazar dəyərini müəyyən etmək üçün onun istifadəsindən əldə edilən gəlirin diskontlaşdırılması və ya kapitalaşdırılması proseduru həyata keçirilir. Maliyyə alətlərinin qiymətləndirilməsini tənzimləyən beynəlxalq standartlar pul vəsaitlərinin hərəkətinin diskontlaşdırılması proseduru üçün effektiv faiz dərəcəsinin hesablanması üçün xüsusi üsulları ehtiva etmir. Buna görə də şirkətlər risklərə əsaslanaraq pul vəsaitlərinin hərəkətini ölçmək üçün istifadə edilən diskontlaşdırma üsullarını seçirlər. Aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin müxtəlif üsullarının şirkətin müxtəlif qiymətləndirmə nəticələrinə səbəb olduğunu nəzərə alaraq, uçot siyasətini tərtib edərkən onun maliyyə hesabatlarına təsirini nəzərə almalıdır.

1.3. Ölkənin uçot təcrübəsində müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin tətbiq edilməsi problemləri

Mühasibat uçotu nəzəriyyəsi nəzərə alındıqda, əsasən iki fərziyyənin üstünlük təşkil etdiyi qeyd olunur. Bunlardan biri müəssisələrin maliyyə hesabatlarının hesablama üsulu ilə tərtib edilməsi, digəri isə müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığıdır. Bu səbəbdən işin davamlılığı mövzusu mühasibat uçotu və audit elminin ən əsas qəbul etdiyi mövzulardan biridir. Konseptual çərçivə yaratmaq üçün işin davamlılığı aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər. Müəyyən dövrlər üçün deyil, qeyri-məhdud müddət ərzində iş fəaliyyətinin və bütün əməliyyat nəticələrinin reallaşdırılması və bununla bağlı biznes maraqlı tərəflərinə güclü ipucuların təqdim edilməsi kimi ifadə edilə bilər. İstənilən elm sahəsi sözügedən tərfi öz alətləri və ifadələri ilə yeniləyə bilər.

Mühasibat uçotu və audit üçün işin davamlılığı; Rəhbərlik iddia edir ki, müəssisə maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən və təqdim edərkən davamlı müəssisə kimi fəaliyyətini davam etdirmək imkanına malikdir. Bu iddia yoxlanılmalıdır. Rəhbərlik qiymətləndirmələr apararkən biznes fəaliyyətinin davamlılığına şübhə yaradacaq əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlikləri olan hadisələrdən və ya şərtlərdən xəbərdardırsa, bu qeyri-müəyyənlikləri açıqlayır.

Bu iddiaya əsasən, auditorlar əsas diqqəti müəssisənin maliyyə hesabatlarına yönəldəcək və davamlılıq iddiasını ağılabatan təminat limitləri daxilində yoxlayacaqlar. Bəzi maliyyə hesabatları çərçivələrinə müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ilə bağlı mülahizələrə dair standartlar və açıqlamalar daxildir, bununla belə, rəhbərliyin müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətinə dair xüsusi qiymətləndirmə aparması tələb olunur.

Həm mühasibat, həm də maliyyə hesabatları standartlarında və audit standartlarında biznesin davamlılığına xüsusi diqqət yetirilir. Sözügedən standartlar həm biznes rəhbərliyinə, həm də müstəqil auditorun üzərinə davamlılıq ilə bağlı ciddi vəzifələr qoyur.

Əməliyyat uçotunun davamlılıq prinsipi mühasibin təşkilatda başlayan həyatının davamlı olduğunu müəyyən edən əsas bilik, düşüncə və rəydir.

Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Komitəsinin (IASCF) araşdırmaları çərçivəsində nəşr olunan Türk Mühasibat Uçotu Standartlarının (TMS) konseptual çərçivəsi, maddə 23, işin davamlılığı anlayışı, “Maliyyə hesabatları normal olaraq müəssisənin fəaliyyətini davam etdirəcəyi fərziyyəsi əsasında hazırlanır. yaxın gələcək. Beləliklə, şirkətin nə ləğv olunmaq niyyətində olmadığı, nə də buna ehtiyacı olmadığı və onun fəaliyyət həcminin ciddi şəkildə azalmayacağı ehtimal edilir. Əgər belə bir niyyət və ehtiyac varsa, maliyyə hesabatları başqa səbəblə hazırlanmalı və bu səbəb izah edilməlidir”. Biznes iqtisadi fayda təmin edən aktivdir. Bu mənada müəssisənin davamlılığı təsərrüfat həyatının zərurətidir. Biznes fəaliyyətinin müddəti ümumi iqtisadi struktura və investorlar, işçilər, kreditorlar, müştərilər və dövlət idarəçiliyi kimi biznesdən faydalanan tərəflərə mənfi təsir göstərir. Müəssisənin ömrünün qeyri-müəyyən olması isə müəssisənin özünü yeniləmək və inkişaf etdirmək zərurətinə səbəb olur və nəticədə təsərrüfat həyatının fasiləsizliyini təmin edir. Davamlı olaraq davam etdirmə konsepsiyası təxmin edilən dövr ərzində təsərrüfat öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə və ya aktivlərin əldə edilməsi xərclərinin kiçik istehlakına imkan verən dövrü təsvir edir.

Bu fərziyyə bildirir ki, nizamnamədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, müəssisə müəyyən müddətə bağlı olmadan fəaliyyətini davam etdirəcək və bu, sahiblərinin və ya səhmdarlarının ömürləri ilə məhdudlaşmır. Tərifdən də anlaşıldığı kimi, müəssisələr öz fəaliyyətləri üçün konkret müddət təyin etmirlər.

Türkiyə Mühasibat Uçotu Standartları Şurasının verdiyi məlumatlara görə, maliyyə hesabatları adətən biznesin davamlı olaraq davam edəcəyi və yaxın gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirəcəyi ehtimalı əsasında hazırlanır. Beləliklə, müəssisənin ləğv etmək niyyətinin və ehtiyacının olmadığı və onun fəaliyyət həcminin əhəmiyyətli dərəcədə azalmayacağı ehtimal edilir.

Davamlılıq fərziyyəsi ətraf mühitlə bağlı hesabatla bağlı olduqda, hadisəni iki fərqli perspektivdən nəzərdən keçirmək lazımdır. Birinci aspekt müəssisənin ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə və ya ətraf mühitə dəymiş ziyana görə çəkdiyi məsrəflər və məsrəflərin xərc əsasında uçota alınmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji xərclər pulla ifadə edilməlidir və bu, çətin prosesdir.

Davamlılıq fərziyyəsi ilə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı hesabat arasında ikinci əlaqə hesablama metodu ilə uçota alınmış və müvafiq dövrdə hesabat verilmiş borcların müəssisə tərəfindən ödənilə biləcəyini müəyyən etməkdir. Burada nəzərdə tutulan ekoloji borcdur və önəmli olan odur ki, müəssisə digər borclarda olduğu kimi bu borc üçün də vəsait ayıracaq, yoxsa mövcud vəsait kifayət edəcək.

Nəticə etibarlı ilə müəssisələr özlərinin ekoloji aktivlərini maya dəyərinə görə qiymətləndirməlidirlər, çünki onlar müəyyən müddət ərzində deyil, qeyri-müəyyən müddət ərzində, davamlılıq fərziyyəsinə və ekoloji borcları kompensasiya etmək üçün lazımi vəsaitin olması göstəricilərinə görə qeyri-məhdud və qeyri-məhdud fəaliyyət göstərəcəklər. hesabat verilməlidir.

Davamlılıq Fərziyyəsi Türkiyə Mühasibat Uçotu Standartlarının 25 və 26-cı birinci bəndlərində və onuncu standartın 14, 15 və 16-cı bəndlərində izah edilir. Bu bəndlərə görə; Maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən biznes rəhbərliyi müəssisənin fəaliyyətini fasiləsiz olaraq davam etdirmək qabiliyyətini qiymətləndirir. Rəhbərliyin şirkəti ləğv etmək və ya kommersiya fəaliyyətinə xitam vermək niyyəti və ya öhdəliyi yoxdursa, maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi əsasında hazırlanır. Rəhbərlik qiymətləndirmələr apararkən biznesin fəaliyyətinin davamlılığına şübhə yaradan əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliklərə malik olan hadisələr və ya şərtlərdən xəbərdardırsa, o, həmin qeyri-müəyyənlikləri açıqlayır. Müəssisə maliyyə hesabatlarını davamlılıq prinsipi əsasında hazırlamırsa, o, bu faktı maliyyə hesabatlarını hazırladığı əsas və müəssisənin davamlı olmayan hesab edilməsinin səbəbi ilə birlikdə açıqlamalıdır.

Müəssisələrdə davamlılığın qiymətləndirilməsi çox ciddi səviyyədə peşəkar mühakimə tələb edir. Bu mühakimə müştəri biznesinin maliyyə və əməliyyat məlumatları əsasında formalaşır. Bu səbəbdən müəssisənin verdiyi məlumat müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığının qiymətləndirilməsi üçün kifayət deyilsə, xəta ehtimalı artır. Bu vəziyyət yanlış nəticəyə gətirib çıxarır. Belə bir səhv riski həm də auditorun üzərinə xərc yükü qoyur. Çünki auditor; auditin strukturunu, həcmi və vaxtını müvafiq olaraq tənzimləməlidir.

Audit sübutlarını araşdırdıqdan sonra auditor rəhbərliyin işin davamlılığı üzərində işləməsindən asılı olaraq iki fərqli yol izləyir. Rəhbərlik davamlılıq mövzusunda bir araşdırma etdisə; Biznesin davamlılığının qiymətləndirilməsində rəhbərliyin fərziyyələri müzakirə ediləcək və davamlılığa ciddi şübhələr yaradan hadisə və şərtlərin olub-olmaması araşdırılır. Bu araşdırmada rəhbərliyin davamlılığı idarə etmə üsulları da araşdırılmalıdır. Qeyri-müəyyənliklə bağlı nəticəyə gəldikdən sonra auditor öz hesabatını hazırlayır. Rəhbərlik davamlılığın qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir araşdırma etməmişə; Auditor rəhbərliklə fəaliyyətin fasiləsizliyi fərziyyəsinin məqsədini və əsaslandırmasını müzakirə etməlidir. Müəssisənin davamlılığı qiymətləndirmək qabiliyyətini və davamlılığa mane olan vəziyyətləri və problemləri müəyyən etmək üçün araşdırma işləri aparır.

Maliyyə hesabatları, bir qayda olaraq, proqnozlaşdırıla bilən müddət ərzində fəaliyyətinin davamlı olması fərziyyəsi əsasında hazırlanır. Ehtimal olunur ki, biznes rəhbərliyinin biznes fəaliyyətini dayandırmaq niyyəti yoxdur və heç bir məcbureddici şərtlər yoxdur. Bu fərziyyəni tamamlayan başqa bir fərziyyə dövrilik fərziyyəsidir. Lakin balans tarixlərində biznesin fəaliyyəti dayanmır, davam edir. Lakin müəssisənin fəaliyyətindən nəticə çıxarmaq və görülcək tədbirləri müəyyən etmək üçün müəssisənin əbədi həyatı daha qısa dövrlərə bölünür.

Bu nöqtədə, maliyyə hesabatlarının biznesin proqnozlaşdırıla bilən müddətdə fəaliyyətini davam etdirəcəyi ehtimalı ilə hazırlandığını izah etmək nəzərdə tutulur. Məsələn, müəssisənin qeyri-müəyyən ömrü beşillik planlara bölünür ki, onun inkişafı müşahidə olunsun və yarana biləcək problemlər barədə tədbirlər görülsün. İşin davamlılığına mənfi təsir edəcək müxtəlif hadisələr və əməliyyatlar ola bilər. İşin davamlılığını təhlükə altına alan amillərə aşağıdakı misallar verilə bilər:

1. Təkrarlanan əməliyyat itkiləri və dövriyyə vəsaitlərinin kəsirləri;
2. Biznes borclarını ödəməkdə çətinlik çəkir;
3. Əhəmiyyətli müştəri itkiləri, sel, zəlzələ kimi sığortasız təbii fəlakətlər;
4. Əhəmiyyətli menecerlərin və əsas personalın itkisi;
5. Müəssisənin fəaliyyətinə təhlükə yarada biləcək hüquqi işlər kimi hadisələr

və s.

Auditor müəssisənin fasiləsizliyinə əhəmiyyətli şübhələr yaradan əməliyyat riskləri ilə bağlı hadisələrin, şərtlərin və halların olub-olmamasını nəzərə almalıdır. Şübhə doğuracaq hadisələrdən bəziləri belə ola bilər:

- Müəssisənin qısamüddətli aktivlərinin qısamüddətli borclarını ödəyə bilməməsi;
- Həqiqi yenilənmə və ya ödəmə imkanı olmayan və ödəmə tarixi yaxınlaşan borcların olması;
- Kreditorların və digər borc verənlərin maliyyə dəstəyini geri götürə biləcəyinə dair əlamətlər;
- Cari və ya gələcək maliyyə hesabatlarında əməliyyatlardan mənfi pul vəsaitlərinin hərəkəti;
- Göstərici maliyyə əmsallarının mənfi olması;
- Kredit müqavilələrinin şərtlərinə əməl edilməməsi;
- Əhəmiyyətli yeni məhsulların inkişafı və ya digər mühüm investisiyaların reallaşdırılması üçün lazımi maliyyənin əldə edilməməsi;
- Rəhbərlik səviyyəsində vacib vəzifələr boş qaldıqdan sonra onları tuta bilməmək;
- Böyük bazarın, satış zəncirinin, lisenziyanın və ya əsas təchizatçılardan birinin itirilməsi;
- İşçilərlə bağlı çətinliklər və ya vacib materialların çatışmazlığı;
- Kapital tələblərinə və ya qanuni tələblərə əməl edilməməsi;
- Müəssisəyə qarşı qaldırılan və itirildikdə, müəssisənin təmin edə bilməyəcəyi iddialarla nəticələnə bilən hüquqi və ya inzibati icraat;
- Biznesə mənfi təsir edəcəyi gözlənilən qanun və ya hökumət siyasətindəki dəyişikliklər.

Vəziyyəti auditor nöqtəyi-nəzərindən daha ətraflı araşdırmaq üçün Mutchler 1997-ci ildə 16 müxtəlif auditorla sorğu keçirmiş və nəticədə bir şirkətin auditorlar baxımından maliyyə problemləri yaşadığını göstərən amillər aşağıdakılardır:

- Şirkət satınalma hədəfinə çevrildi;
- Şirkətin çökmə həddinə çatdığını göstərən əlamətlər var;

- Şirkətin restrukturizasiyaya məruz qalacağına dair əlamətlər var;
- Təşkilatın xalis dəyəri mənfidir;
- Şirkət borcu ödəyə bilmir;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti mənfidir;
- Əvvəlki ildəki davamlılıq haqqında mənfə rəy var;
- Əməliyyat baxımından zədələnmişdir;
- Cari aktivlər kifayət deyil;
- Maliyyə itkisi var;
- Borc və vəsait tapmaqda çətinlik çəkir.

Eynilə, 1991-ci ildə audit firmaları ilə apardığı araşdırmada Boritz audit firmaları baxımından davamlılığa təsir edən ən mühüm amillərlə bağlı araşdırmasında aşağıdakı nəticəyə gəldi:

- Son 2 ildə maliyyə itkisinə məruz qalmış;
- Borc/Aktiv nisbəti yüksəkdir;
- Borclarını ödəyə bilmir;
- Aktivin gəlirlilik dərəcəsi mənfidir;
- Borc nisbəti/Kapital nisbəti artır;
- Birja dəyəri azalır;
- Aldatma var;
- Mənfə aktivlər mövcuddur.

Biznesin davamlılığına təsir edən belə hallar müstəqil audit hesabatında auditorun rəyinə də təsir edəcəkdir. Qısaca ümumiləşdirsək;

Cədvəl 2: Müxtəlif Vəziyyətlərə Görə Auditorun Rəy Cədvəli

Davamlılıq fərziyyəsi	Sübut statusu	Maliyyə Hesabatlarının Açıqlanması	Auditorun rəyi
Uyğun	tapılmadı	Uyğun	Şərtsiz Rəy
Uyğun	tapıldı	Uyğun	Şərtsiz Rəy (Auditor hesabatda bu məsələyə diqqəti cəlb edən açıqlama verməlidir)
Uyğun	tapıldı	İzahlar edilməmişdir	Şerti və ya Mənfi Rəy
Mövcud deyil	tapıldı	əhəmiyyətsiz	Mənfi Rəy
Mövcud deyil	Sübutlar maliyyə hesabatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir	əhəmiyyətsiz	Rəydən yayınma

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı cədvəl 2 nəzərdən keçirildikdə; Biznesin davamlılığına təsir edən vəziyyətləri müəyyən etmək üçün auditor müəssisənin fasiləsizliyi fərziyyəsinin uyğun olub-olmadığını, sübutların mövcud olub-olmadığını və sübutların fəaliyyətə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini müəyyən etməklə müstəqil audit hesabatında öz rəyinin necə olacağına qərar verir. maliyyə hesabatları və maliyyə hesabatı açıqlamalarının uyğun, izah edilməmiş və əhəmiyyətsiz olması. Müstəqil auditor müəssisənin fasiləsizliyi fərziyyəsinin uyğun olduğunu, heç bir sübutun olmadığını və açıqlamaların məqsədəuyğun olduğunu müəyyən etdikdə qeyd-şərtsiz öz fikrini bildirir. Müstəqil auditor davamlılıq fərziyyəsinin məqsədəuyğun olduğunu, sübutların mövcud olduğunu və izahatların məqsədəuyğun olduğunu müəyyən etdikdə, hesabatda bu məsələyə diqqəti cəlb edən bəyanat verir və qeyd-şərtsiz öz fikrini bildirir. Müstəqil auditor davamlılıq fərziyyəsinin məqsədəuyğun olduğunu, sübutların mövcud olduğunu və açıqlamaların edilmədiyini müəyyən etdikdə, o, öz fikrini qeyd-şərtsiz və ya mənfi şəkildə ifadə edir. Müstəqil auditor fəaliyyətinin fasiləsizliyi fərziyyəsinin uyğun olmadığını, sübutların mövcud olduğunu və açıqlamaların əhəmiyyətsiz olduğunu müəyyən etdikdə, o, öz fikrini mənfi şəkildə ifadə edir. Müstəqil auditor müəssisənin fasiləsizliyi fərziyyəsinin uyğun olmadığını, sübutların maliyyə hesabatlarına əhəmiyyətli təsir göstərdiyini və açıqlamaların əhəmiyyətsiz olduğunu müəyyən etdikdə, o, rəy bildirməkdən çəkinəcək.

Fəaliyyətin fasiləsizliyi qaydası maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına tətbiq edilir. Türkiyə Mühasibat Uçotu Standartının (TMS) “Maliyyə Hesabatlarının Təqdimatı”nın mövzusu 25 və 26-cı maddələrdə aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir. “Rəhbərlik maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini qiymətləndirir. Rəhbərliyin şirkəti ləğv etmək və ya kommersiya fəaliyyətinə xitam vermək niyyəti və ya öhdəliyi olmadıqda, maliyyə hesabatları davamlılıq konsepsiyasına uyğun olaraq hazırlanır. Rəhbərlik öz qiymətləndirmələrini apararkən, biznesin fəaliyyətinin davamlılığına şübhə yaradan əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlikləri ehtiva edən hadisələr və ya şərtlərdən xəbərdar olarsa, bu qeyri-müəyyənlikləri açıqlayır. Maliyyə hesabatları davamlılıq prinsipi əsasında hazırlanmadıqda, müəssisə bu faktı maliyyə hesabatlarının hazırlanma əsasları və müəssisənin davamlı olmayan kimi qiymətləndirilməsinin səbəbi ilə birlikdə açıqlamalıdır. Fəaliyyətin fasiləsizliyi konsepsiyasının məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirərkən rəhbərlik hesabat dövrünün sonundan (balans hesabatı tarixindən) sonra ən azı on iki ay ərzində mövcud məlumatları nəzərə alır, lakin bununla məhdudlaşmır. Mülahizələrin dərəcəsi hər bir işin vəziyyətindən asılı olacaq. Əgər biznesin əməliyyat gəlirliliyi və maliyyə resurslarına asan çıxış tarixi varsa, biznesin davamlılığı konsepsiyasının məqsədəuyğunluğuna ətraflı təhlil aparılmadan nail olmaq olar. Əks halda, rəhbərlik fəaliyyətin fasiləsizliyi konsepsiyasının məqsədəuyğunluğu barədə qərar qəbul edərkən bir çox amilləri, məsələn, cari dövr və gözlənilən gəlirlilik, borcun ödənilməsi cədvəlləri və əvəzedici maliyyələşdirmənin potensial mənbələrini nəzərə almalıdır.

Fasiləsiz fəaliyyət fərziyyəsinə əsasən, biznes yaxın gələcəkdə öz fəaliyyətini davam etdirəcək. Əgər menecerlər biznesi ləğv etmək niyyətində deyillərsə və ya rəhbərlik hər hansı səbəbdən fəaliyyətini dayandırmaq niyyətində deyilsə, ümumi təyinatlı maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi əsasında hazırlanır. Xüsusi təyinatlı maliyyə hesabatları müəssisənin fasiləsizliyi əsasında müvafiq olduğu maliyyə hesabatı çərçivəsinə uyğun hazırlana və ya hazırlanmaya bilər (məsələn,

müəyyən ölkələrdə vergi əsasında hazırlanmış bəzi maliyyə hesabatları üçün fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi uyğun deyil):

Davamlılığı qiymətləndirərkən rəhbərlik maliyyə hesabatlarının tərtib edildiyi tarixdən ən azı on iki ay müddətinə proqnoz və mülahizə yürütməlidir. Rəhbərlik bu qərarı qəbul edərkən bütün mövcud məlumatları nəzərə alır. Biznesin ölçüsü, fəaliyyət sahəsi, cari bazar, gələcəkdə bazarın vəziyyəti, əməliyyatların mürəkkəbliyi bu mühakiməyə təsir edən amillərdəndir. Gələcək üçün proqnoz maliyyə hesabatı hazırlanarkən əldə edilmiş məlumatlara, sənədlərə və təxminlərə əsaslanır.

Maliyyə hesabatlarına əlavə olaraq, TMS 1 müəssisələri rəhbərlik tərəfindən edilən maliyyə şərhini təqdim etməyə təşviq edir və maliyyə vəziyyətinin əsas xüsusiyyətlərini və onun üzləşdiyi əsas qeyri-müəyyənlikləri izah edir Bu hesabatda:

a) Maliyyə səmərəliliyinə və məhsuldarlığa təsir edən əsas amillər və təsirlər

- Biznesin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə dəyişikliklər;

- müəssisənin bu dəyişikliklərə reaksiyası və onların təsirləri; və

- Maliyyə səmərəliliyini və məhsuldarlığı qorumaq və artırmaq üçün biznes tərəfindən istifadə edilən investisiya və mənfəətin bölüşdürülməsi siyasəti.

a) Müəssisənin maliyyə resursları və kapital tələblərinin hədəf nisbəti

b) TMS-ə uyğun olaraq maliyyə hesabatında olmayan müəssisənin resursları kimi məlumatlar açıqlanır.

Epidemiyanın yaratdığı mənfə xarici təsirlər müəssisələri çoxsaylı risklərə məruz qoyub. Bu risklərin çoxu təcrübəsiz və sınaqdan keçirilməmişdir. Bu səbəbdən epidemiya müəssisələrin davamlılığını poza biləcək və idarə olunması lazım olan bir çox problemi ortaya çıxarıb. Bu məsələlər şirkətlərin və ya müxtəlif qurumların mühasibat uçotu, hesabatları və auditinə də təsir göstərmişdir. Adi biznes fəaliyyəti proseslərində əlavə dəyər diqqəti ilə fəaliyyət göstərən və bizneslərə vahid perspektivlə rəy verən müstəqil audit bu çətin dövrlərdə öz üzərinə daha böyük məsuliyyətlər götürüb. Bu araşdırmada, epidemiya dövründə işin davamlılığını təmin etmək üçün müxtəlif audit təklifləri verildi. Hazırda epidemiyanın bitməsi ilə bağlı yekun tarix söyləmək mümkün deyil. Bu səbəbdən gələcək proseslər nəzərə

alınaraq işin davamlılığı və audit prosesləri ilə bağlı izahatlar verilmişdir. Müəssisələrin davam edən və ya yenidən başlayan audit prosesləri bu nöqtədə daha da əhəmiyyətli olacaq. Biznes idarələri və müstəqil auditorlar cari qiymətləndirmələri nəzərə alaraq audit mexanizmlərini işlətməlidirlər. Çünki hətta son 6 aylıq hesabat dövrünə də baxıldıqda, yoxlanılmalı, rəy bildirilməli olan mövzu və hadisələrin dairəsi çox fərqli olur.

II FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ PRİNSİPİNİN TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTU VƏ HESABATININ FƏALİYYƏTDƏ OLAN SİSTEMİNİN TƏHLİLİ

2.1. Fəaliyyətdə olan kommertiya təşkilatının aktiv və öhdəliklərinin qiymətləndirilməsi müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin reallaşdırılması mexanizmi kimi

Kommertiya banklarının iqtisadi kapitalının təhlili və tədqiqi məqsədləri üçün əsas məlumat mənbəyi onun tarazlığı ilə ifadə edilir. Bankın balans balansı balansla təmsil olunur. İllik balans əsasən bankın çoxsaylı aktiv və öhdəliklərinə nəzarət edilir.

Səlahiyyətli auditor öhdəliyi olan kommertiya bankının balansının tarazlıq strukturunun təhlilinə, özünün və borc vəsaitlərinin mənbələrinin siyahısını, öhdəliklərin ölçüsü və strukturu əsasən tətbiqin forması və istiqaməti üçün şərtləri əvvəlcədən müəyyən etdiyi üçün, bank resursları, bu halda, aktivlərin ölçüsünü və fakturasını götürür.

Bank tərəfindən həyata keçirilən passiv əməliyyatlar toplusuna aşağıdakılar daxildir (Abbasov Q.Ə. 2015):

- səhmlərin emissiyası;
- vəsaitlərin artırılması üçün vəsaitlərin qoyulması;
- digər banklardan alınmış kredit;
- depozitlərlə əməliyyatlar toplusu.

Fəal olmayan hərəkətlərin 1-ci və 2-ci konfigurasiyalarının dəstəyi ilə kredit resurslarının 1-ci böyük kateqoriyası - öz vəsaitləri formalaşır. Aşağıdakı 2 forma resursların digər əhəmiyyətli kateqoriyasını - kredit və ya borc vəsaitlərini təşkil edir. Öhdəliklərin strukturunun öyrənilməsi onların vəsaitlərinin həcmnin açıqlanması, tarazlığın ümumi məbləğində onların hissəsinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Onun vəsaitlərinin strukturu aşağıdakıları ehtiva etmək qabiliyyətinə malikdir (Brown R., Lee N. 2019):

- əsas kapital və fondlar (nizamnamə kapitalı, səhmdarlardan alınmış öz səhmləri, əlavə əsas kapital, vəsaitlər, kreditlərə uyğun olaraq ehtimal edilən itkilər üçün ehtiyatlar);

- qarşıdakı mərhələlərin mənfəəti (xarici valyutada maliyyə resurslarının yenidən qiymətləndirilməsi - ciddi fərq, qiymətli metalların yenidən qiymətləndirilməsi - təsdiqedicə fərq);

- mənfəət və gəlir

Kommersiya bankları tətbiq edilən standartda uyğun olaraq öz və borc vəsaitlərinin nisbətini dəstəkləməyə borcludurlar. Bu göstərici bankın tələb olunan minimum likvidlik dərəcəsinə zəmanət verir. Bu zaman bu yüksək struktur əmsalının müddəti bankın borc vəsaitləri ilə əlaqə səviyyəsini müəyyən edir, həm də bir müddət iqtisadi bazardan müstəqil resursların səfərbər olunmasına uyğun olaraq bankın fəaliyyətinin səmərəliliyini nümayiş etdirir. Fəaliyyət metodologiyasına uyğun olaraq normativ uyğunluqların göstərdiyi aydın cəzalandırma məqsədi ilə dərc edilmiş tarazlıqda çox az məlumat var, çünki əsas kapitalınızı qurmaq lazımdır. Deməli, öhdəliyin strukturu təhlil edilərkən bankın vəsaitlərinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hərəkətsiz balans hesablarının yüksək strukturlaşdırılmış tədqiqi praktiki olaraq müxtəlif şirkətlərin təcrübəsində dinamik şəkildə tətbiq olunan üfqi və şaquli təhlilin xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Üfqi təhlil prosesində müəyyən bir mərhələ üçün müxtəlif balans qeydlərinin dəyərlərində qeyd-şərtsiz və müqayisəli dəyişikliklər formalaşır, şaquli analizin məqsədi xalis çəki hesablamadır. Şaquli təhlildə bütün balans qeydləri balans nəticəsinin faizi kimi verilir.

Azərbaycan Mikromaliyyə Bankı (AMMB) - qapalı səhmdar cəmiyyəti - 29 oktyabr 2002-ci ildə Bakıda fəaliyyətə başlamışdır. 8 sentyabr 2008-ci il tarixində Bank öz adını "AccessBank" olaraq dəyişdirdi. Qısa müddət ərzində bank sürətlə yüksəldi, eyni zamanda əhəmiyyətli nəticə əldə edildi.

Araşdırmanın aparıldığı AccessBank kommersiya bankının vəsaitlərinin tərkibini, strukturunu və dinamikasını müəyyən etmək üçün biz bankın öhdəliklərinin strukturunu tərtib edəcəyik: təhlil edilən mərhələdə orta öhdəliklərin

məbləğində artım 737940,30 min manata (30,494 faiz) yüksəlmişdir. Əsas prioritetin dəyişməsi bankın müştərilərinin cəlb edilmiş vəsaitlərinin 878,688 min manat əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə bağlıdır və fiziki şəxslərin əmanətləri 822,119 min manat olmuşdur. Onlar bankın öhdəliklərində əhəmiyyətli maksimum paya malikdirlər: 2017-ci ildə - 91,075 faiz, 2018-ci ildə isə 89,948 faiz (<https://www.accessbank.az/az/>).

Bank münasibətlərinin formalaşması ilə cəlb edilmiş resursların konfigurasiyası əhəmiyyətli, ifadə olunan və müvafiq olaraq yeninin yaranması ilə şərtlənən, hüquqi və fiziki şəxslərin müstəqil valyuta fondları zamanı üçün yığım üsullarının köhnə bank konsepsiyası üçün qeyri-ənənəvi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Kommersiya banklarının borc vəsaitlərinin əsas hissəsini - əmanətlər, bu zaman müştərilərin - öz hüquqi şəxsləri tərəfindən bankda uçota alınmış və bəzi konkret hesablarda onların hesab rejiminə uyğun istifadə etdikləri valyuta resursları qəbul edilir, habelə bank qanunları kimi təşkil edir. Təhlil olunan mərhələyə görə qeyd-şərtsiz əhəmiyyəti, kredit xəttinə görə Müştərilərə görə 2017-ci ildə 84,206 faiz, 2018-ci ildə isə 80,514 faiz təşkil edir. 2017-ci ildə fiziki şəxslərin investisiya xəttinə görə qeyd-şərtsiz əhəmiyyəti 2018-ci illə müqayisədə azdır, yəni qeyd-şərtsiz dövriyyədə dəyişiklik 56 569 min manat olduğu halda, bu xüsusiyyətin xüsusi çəkisi -1,770 faiz azalıb (<https://www.accessbank.az/az/>).

Eyni zamanda, banklararası kreditlərin qiymətində 2,342% bənd artım var. Lakin bu vəsait resursu bankın öhdəliklərinin strukturunda kiçik bir pay tutduğundan, bu vəziyyət heç bir halda bankın resurslarının qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olmamışdır. 2017-ci ildə olduğu kimi davamlılıq baxımından daha cazibədardır, buna görə də 2018-ci ildə bank üçün borc vədlərinin istehsalıdır. 2018-ci il üçün onların qiyməti 3,417 faiz təşkil edib ki, bu da bu resursun dəyərinin 2017-ci illə müqayisədə 0,161 faiz cüzi artımına uyğundur (<https://www.accessbank.az/az/>).

AccessBank-ın şəxsi resurs bazası vəsaitlərin və güzəştlərin həcmi ilə özünü göstərir. Baxılan mərhələnin gedişində məlumatlarda cüzi artım müşahidə olunur,

bu xüsusiyyətlərdə cüzi artım müşahidə olunur. 2017-ci ildə vəsaitlər və istifadə olunmamış gəlirlər (ödənilməmiş zərərlər) xətti üzrə əhəmiyyəti əvvəlki ilə nisbətən 5,279 faiz, 2018-ci ildə isə 5,388 faiz təşkil edir. Eynilə, hesabat dövrü üzrə gəlir (xərc) əmsalı 2017-ci ildə onun əhəmiyyəti 24,204 min manat, 2018-ci ildə isə 27,315 min manat təşkil etmişdir (<https://www.accessbank.az/az/>).

Əldə edilmiş məlumat bankın nəzərdən keçirilən mərhələ prosesində davamlı işini təsdiqləyir.

Hesablamaların məlumatlarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, bank 2017-2018-ci illərdə kifayət qədər fəal işləyib və iqtisadi vəziyyəti sağlam vəziyyətdə olub.

Şəxsi pulun tam məbləği tədqiqat mövzusu haqqında mütləq və obyektiv məlumat vermir, buna görə də nağd pulun məbləğini qeyd-şərtsiz müəyyən edərkən bu məbləğin bankın öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün yetərli olub-olmaması barədə danışmaq çətindir. Bunun üçün milli və beynəlxalq təcrübədə pul vəsaitlərinin adekvatlığının müqayisəli xarakteristikası dövrü hesablanır.

Bankın ona aidiyyəti olmayan, lakin bəzi hallarda iqtisadi informasiyanın mülkiyyətində istifadə olunan resurslarının bir hissəsi borc və borc vəsaitlərini tərtib edir. Cəlb olunan resurslar bank resurslarının strukturunda üstünlük təşkil edir və hər bir bankın funksiyalarının əsasını nəzərdə tutur.

Borc kapitalının əsas hissəsini bank müştərilərinin əmanətləri, digər resurslar, alıcılar tərəfindən bankda uçota alınmış, hesablarda saxlanılan və rejimə, habelə bank qanunvericiliyinə uyğun tətbiq ediləndir. Borc kapitalının qalan hissəsi cəlb edilmiş xüsusi vəsaitlər, bank əməliyyatları üzrə hesablamalarda olan müvəqqəti müstəqil resurslar, kreditor borclarıdır. Bu göstəricilərin hesablanması göstərir ki, təhlil edilən mərhələ üçün bankın cəlb edilmiş kapital və ya depozitlərdən istifadə göstəricisinin əhəmiyyəti 100 faiz dərəcəsini üstələyir. 2018-ci ildə əhəmiyyətinin 120,98 faiz olduğu 2017-ci illə müqayisədə əmsalda 11,12 faiz azalma müşahidə olunur (<https://www.accessbank.az/az/>).

Qazanılmış əhəmiyyətə əsasən, əmanət banklarının təkə kredit resurslarının mülkiyyəti kimi deyil, həm də digər aktiv hərəkətlər üçün resurs kimi və bəlkə də

bank xərclərini ödəmək üçün necə istifadə edildiyi barədə nəticə çıxarmağa icazə verilir.

Odur ki, 2017-ci ilə nisbətə əks işarəli - əmanətlərin tətbiqi əmsalı üzrə 2018-ci ildə artım müşahidə olunur ki, bu da 2017-ci ilə müvafiq olaraq 82,65 faiz, 2018-ci ildə isə 91,02 faiz təşkil edir (<https://www.accessbank.az/az/>).

Kredit kapitalını təhlil etmək üçün AccessBank təkcə dəyəri deyil, həm də əmanətlərin strukturunu təhlil etməlidir. Bu əmsalı tətbiq etməklə biznes müəssisəsinin resurs bazasının sabitlik səviyyəsi hesablanır. Ən əlverişlisi, əmsalın dəyərinin diapazonda dəyişməsidir - 0,1-0,3. Əmsalın 0,1-ə bərabər olduğu halda bu, AccessBank-ın təcili müddətli və əmanət depozitləri üzrə xərclərinin azaldığını göstərir. Bu göstəricinin dəyəri və likvidlik tərs mütənasibdir.

İnvestisiyalara uyğun olaraq cəlb edilmiş kapitaldan istifadə nisbəti: Göstərici bankın kredit fəaliyyətinin həyata keçirilməsində şərti yönümlülüyünü müəyyən edir. Uyğun əhəmiyyət 0,65-0,75-dir. Göstərici 0,75-dən çox olarsa, bank riskli kredit siyasəti qoyur. Göstərici 0,65-dən aşağı olarsa, bank qeyri-aktiv kredit siyasəti aparır. Göstərici 100 faizdən çox olarsa, resurs bazasının inkişaf tempi kredit fəaliyyətinin genişlənmə sürətini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir, bu, ya qurumun kredit fəaliyyətinin qeyri-kredit fəaliyyətinin üstünlüyünə yönəldilməsini, ya da iş yerlərinin itirilməsinin ödənilməsi zərurətini göstərə bilər (Carnevale J.B., Hatak I., 2020).

2017-ci ildə bu göstəricinin əhəmiyyəti 1,31, 2018-ci ildə 0,08 azalma, əhəmiyyəti isə 1,23 təşkil edir (<https://www.accessbank.az/az/>).

Göstərici 100 faizdən çox olduqda, resurs bazasının inkişaf tempi kredit fəaliyyətinin genişlənmə sürətini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir ki, bu da ya kredit təşkilatının qeyri-kredit fəaliyyətinin üstünlüyünə yönəldiyini, ya da iş itkilərini ödəmək lazımdır.

Borc götürülənlərdən əsas əhəmiyyəti həvəsli banklararası kreditdir. Əvvəlki illərin azalmasından sonra banklar bu borc götürülmüş mənbəyə heç bir faiz ödəmədiyi üçün ən bahalılardan biri idi. Cari dövrdə bankların qarşılıqlı etimadının zaman keçdikcə artdığını və banklararası kreditlərin sabit faizlə cəlb edilməsinin

bankın fəaliyyətinin kredit siyasətini müəyyən etdiyini nəzərə alsaq, bunu səmərəli hesab etmək olar.

Banklararası kreditlər və banklar arasında qarşılıqlı əlaqə səviyyəsinin öyrənilməsi bir sıra müqayisəli əlamətlərə əsaslanır ki, bunlar yenidən maliyyələşdirmə əmsalları adlanır. Əsas olanlar aşağıda təqdim olunur: 1. Cəlb edilmiş banklararası kreditlərin verilmiş banklararası kreditlərə nisbəti. Bu nisbəti “AccessBank” üçün hesablayaraq, aşağıdakı mənəni əldə edirik.

2017-2018-ci illərdə bu göstəricinin əhəmiyyəti düz 2 dəfə artıb. 2017-ci ildə dəyər 16,08, 2005-ci ildə isə əhəmiyyətli artım olub və əmsal 32,64-ə bərabər olub ki, bu da bankın xalis borcalan kimi təhlilini deməyə əsas verir (<https://www.accessbank.az/az/>).

Banklararası borclanma əmsalı: Bir tərəfdən bankın resurs bazasının əlaqə səviyyəsini, digər tərəfdən isə belə resursların ümumi mövcudluğunu müəyyən edir. Bu xüsusiyyətin əhəmiyyəti qeyri-müəyyən şəkildə şərh olunur. Uyğun bir əmsal dəyəri - 0,30-0,45.

Əgər əmsalın təkrar hesablanmasından uyğun normativ mənə ilə müqayisəyə uyğun olaraq bu xüsusiyyətin aşağı dərəcəsi haqqında danışmağa icazə verilir. 2017-ci ildə hesablamaların əhəmiyyəti 0,024, 2018-ci ildə isə 0,05 olan əmsalda 2 dəfə artım olub. Bankın resurs bazasında payının aşağı olmasının səbəbi budur.

Banklararası kreditin dəyərli resurs olması səbəbindən bankdan nağd pul axınının mənbəyi və məbləği itirilənlərdən çıxılır. Yüksək yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi bankın Banklararası kreditləşmə fəaliyyətini artırmaq hüququnu özündə saxlaması ilə müəyyən edilir. AccessBank-ı onun administrasiyası səmərəli şəkildə idarə edir ki, bu da onun fəaliyyətinin yığcam və tanınan hissəsinin yaradılması ilə xarakterizə olunmasında özünü göstərir. Aktivlərin balansı bütün bankın tərkibini, təşkilini və istifadəsini xarakterizə edir. Bu onu göstərir ki, dövlət fondlarına məxsus maliyyə resursları var.

Aktivlərin balansının qeyri-dəqiq təfsiri var: aktiv maliyyə əməliyyatlarının tamamlanmasını və gələcək alış üçün qeyri-real gözləntiləri göstərir. Kommersiya bankının digəri ilə aktiv və passiv balansıdır. Öhdəliklərinin vəziyyətinə daim

nəzarət edən banklar resursların sərbəst təqdim edilməsinə, əmanətlərin müddətinə, cəlb edilmiş kapitalın dəyərinə gətirib çıxarır. Resurs zəifləsə, bank özünün aktiv siyasi fəaliyyətini yenidən qiymətləndirə, cari kreditləri ləğv edə və əhəmiyyətli sənədləri sata biləcək.

Kommersiya banklarının aktiv və passiv hərəkətləri arasında qarşılıqlı əlaqə çox çətinidir. Resurs xərcləri marjası artdıqda, bank məhv olacaq və nəticə bankın maliyyələşdirmə proseslərini düzəltmək üçün kapital çıxış nöqtələri axtarmaqdan daha pis olacaq. Bank işinin bütün sahələrinin dəqiq əlaqələndirilməsi lazımdır (D'Amato A. 2020).

Kommersiya bankının aktivini 4 qrupa bölmək olar: gəlirli fondlar və analoji resurslar; əhəmiyyətli sənədlərə investisiyalar; borc binalar və avadanlıqlar. Bununla belə, hər hansı bir bank ehtiyatlı aktiv strukturunun yaradılmasında və ona əməl olunmasında çətinlik hiss edir ki, bu da daha çox bank qanunlarının və mühasibat uçotunun fərqləndirici xüsusiyyətlərindən və xarici sferanın təsiri ilə bağlıdır. Bununla belə, aktivlərin tərkibinin bank işinin əsas növlərinə görə ən böyük çeşidlənməsindən istifadə etsəniz, aşağıdakı nəticələrə gəlməyə icazə verilir (Demirgüç-Kunt A., Peria M.S.M., Tressel T. 2020):

- kredit tutma bankının cari əməliyyatları üzrə mövqeyinin əsası;
- bank aktivləri arasından 2-ci yer mühüm sənədlərə investisiyaları əhatə edir;
- 3-cü bölmədə - gəlirli aktiv;
- digər aktivlərin bir hissəsi mühasibat uçotunun fərqli xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir və əsas vəsaitlərə investisiyalardan tutmuş bankın müxtəlif hesablanmış hərəkətlərinə qədər geniş spektrli hərəkətləri ehtiva edir.

“AccessBank” ilkin olaraq yalnız aktivlərin xassələrindən asılı olan aktivlərin ağlabatan strukturunu formalaşdırmaq üçün səylər göstərir. Bu gün səviyyə və digər kommersiya qurumları gündəlik işlərində eniş-yoxuşlara məruz qalırlar. Bu, əsasən bankın aktivlərinin keyfiyyətinə əsaslanan bir çox amillərlə bağlıdır ki, bu da bankın strateji diqqəti və səmərəliliyi ilə səciyyələnir.

Təqdim olunanlar əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, təhlil edilən mərhələ üzrə bankın aktiv maliyyəsi 31,867 min manat artıb, bu əmsalın artım tempi 27,2%

təşkil edib. Kommersiya bankının aktivlərində maksimum payı ən təmiz kredit borcu tutur: 2018-ci ildə. xüsusiyyətinin əhəmiyyəti 542488 min manata bərabərdir (<https://www.accessbank.az/az/>).

2017-2018-ci ilin sonunda Əsas ehtiyatlar, NA və material ehtiyatları xəttinə görə əhəmiyyət sabit olaraq qalır. Aktivlərin yüksək keyfiyyətli təhlili lazımdır ki, onların ölçülərinə və digər investisiyalara oxşar ədədi xassələri bankın fəaliyyəti haqqında heç bir təsəvvür yaratmasın. Aktivlərin keyfiyyətinin təhlilinin əsas göstəriciləri bunlardır:

1. Dövriyyə vəsaitlərinin ümumi aktivlərdə payı;

2. 2016-cı ildə göstəricinin dəyəri 0,2%-ə qədər azalıb ki, bu da 2018-ci ildə 88,1% dəyərlərlə müqayisə olunan qiymətlərlə bankın resurslarından istifadənin minimum səmərəliliyi deməkdir;

3. Kredit qoyuluşlarının əmlakının göstəricisi;

4. Kredit qoyuluşlarının kreditlər üzrə ehtimal olunan zərərlərdə ehtiyatlarla təmin edilməsinin göstəricisi;

5. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların rentabelliği, digər banklarla müqayisədə müxtəlif növ qiymətli kağızlara investisiyaların gəlirliliyini qiymətləndirməyə imkan verir (<https://www.accessbank.az/az/>).

Bankın aktiv fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi onların gəlirliliyinin açıqlandığı yerdən həyata keçirilir. Bu məqsədlə aktivlərin banka gəlir gətirən və gətirməyən hissəsi müəyyən edilir. Aşağıdakı cədvəldə siz əldə edilən aktivlərin əsas dəyərlərini, onların baxdıqları strukturu, nisbi aktivləri və kapitalda bir-birinizdə mövcud olan aktivlərin miqdarını tapa bilərsiniz. Bu cədvəldəki məlumatları təhlil etdikdən sonra daha çətin aktiv kimi görünən komponentin nəticəsini çıxarmağa icazə verilir, mənfəət gətirən aktivlərin strukturunda pay ən təmiz kredit borcuna malikdir. Kredit əməliyyatları ənənəvi olaraq bankın mənfəətinin əhəmiyyətli hissəsi ilə müşayiət olunan və onun aktivlərinin kiçik əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən aktiv əməliyyatlarda aparılır. Aktivlərin balanslaşdırılmasında kredit hesablarına görə hərrac iştirakçılarının gözləntilərinin artması tendensiyası. 2017-ci

ildə xüsusiyyətin əhəmiyyəti 39005, 2018-ci ildə isə 1669-dur

(<https://www.accessbank.az/az/>).

Aktiv və passiv əməliyyatların yüksək keyfiyyətli qiymətləndirilməsi strukturun özünə zərər vermədən həyata keçirilə bilməz. Bu, bir bankın maliyyə baxımından cəlbedici nöqteyi-nəzərdən nə gözləyə biləcəyinin müqayisəsidir (Бжассо А.А., Котлярова О.А. 2020):

- bankın resursunun dəyərini resurs bazasının əməliyyatları ilə necə müqayisə etmək olar. Xüsusilə, aktivin və ya pul vəsaitlərinin hərəkətini saxlamaq üçün aktiv fəaliyyətləri gücləndirmək üçün uyğun resursdan istifadə;

- texniki tapşırıqlar və resursların bölüşdürülməsi razılaşdırıldığı üçün onlar bankın qısamüddətli resurslarından istifadə edərək likvidliyi itirə və faiz dərəcələrinin dəyişməsi riski ilə üzləşə bilərlər;

- passiv əməliyyatların bankları risk altında olduqda və aktivlər daxil olduqda resurslar köçürülür.

Bankın fəaliyyətinin bu xüsusiyyətlərə görə aktiv və passivlərin ən uyğun strukturu ilə uyğunsuzluğu bank likvidliyinin itirilməsinə və bununla da mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Gəlin bu suallara daha ətraflı baxaq. Bir çox bank əməliyyatlarının aşağı rentabelliyyətinin səbəblərini düzgün müəyyən etmək üçün aktiv fəaliyyət göstərmək üçün hansı vəsaitlərdən və nə dərəcədə istifadə etdiyimizi və bu vəsaitlərə nə qədər ödədiyimizi dərk etmək lazımdır.

Aktiv-passiv hərəkətlər balansının təhlili hərtərəfli təhlili nəzərdə tutur ki, bu da aktiv-passiv hərəkətlərin balansını son tarixlərə, gəlirli dərəcələrə, və bu məlumat bazasında bankın yüksək likvidliyini, onun gəlirli riskə meylini qiymətləndirməkdir. Əsas analitik xüsusiyyətləri hesablamağa imkan verən daha sadə formada, bankın dərc edilmiş balans hesabatı əsasında araşdırma mümkündür.

Aktiv passiv əməliyyatların balanslaşdırılmış işləməsinin əsasları aşağıdakılardır (Жданкин Н.А. 2020):

1. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi;
2. Kredit qoyuluşlarının vədlərə münasibəti;

Ümumi kredit investisiyaları
Ümumi öhdəliklər

Bu göstərici bankın kredit siyasi fəaliyyəti riskini müəyyən edir. Onun əhəmiyyəti bank tərəfindən müəyyən edilmiş kredit riskinin dərəcəsini müəyyən edir: - 78 faizdən yuxarı və ya 0,78 - əsassız riskli iş; - 70 faizdən yuxarı və ya 0,70 - bankın aqressiv siyasi işi; - 53 faizdən yuxarı, lakin 60 faizdən az olmayaraq - bankın ehtiyatlı siyasəti; - 53 faizdən çox olmayan - itkilərin yüksək ehtimalı.

3. Kredit qoyuluşlarının bankın maliyyə resurslarına nisbəti (Тихонова М.А. 2020).

Ümumi kredit investisiyaları
Ümumi kapital

Əldə edilmiş məlumatların normativ əhəmiyyətə nisbəti belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, AccessBank əsassız riskli işlərə əsaslanan kreditləşdirmə siyasi fəaliyyəti həyata keçirir, beləliklə, 2017-ci ildə göstəricinin əhəmiyyəti 79 faiz, 2018-ci ildə isə dəyərlərdə artım qeydə alınıb. 6 faiz aqressiv siyasətə yanaşmadan xəbər verir. Mənfi mövqedən çıxmaq üçün kredit vəsaitlərinin tələb olunan məbləği azaldılmalıdır (<https://www.accessbank.az/az/>).

2.2. Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin tətbiqi şəraitində kommersiya təşkilatlarında aktiv və öhdəliklərin uçotu

Balansın strukturu aktiv və passivlərdən ibarətdir. Aktivlərin strukturunda dövriyyə aktivləri və dövriyyədən kənar aktivlər fərqləndirilir. Kommersiya təşkilatının öhdəlikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır (Франовская Г.Н., Долматович А.Ю. 2020):

- hesabat dövrünün sonuna kapital, ödənilməmiş zərərlər haqqında məlumatları əks etdirən kapital və ehtiyatlar;

- uzunmüddətli ödəniş müddəti ilə borc vəsaitləri haqqında məlumatları əks etdirən uzunmüddətli öhdəliklər;

- qısamüddətli kreditlər və ödəmə müddəti 1 təqvim ilindən az olan kreditlər haqqında məlumatları əks etdirən qısamüddətli öhdəliklər.

Dövriyyə və dövriyyədən kənar aktivlərin strukturunda dəyişikliklər haqqında məlumat sayəsində şirkətin rəhbərliyi məhsulların istehsalında istifadə olunan dövriyyə aktivlərinin və binalar, nəqliyyat vasitələri, istehsal avadanlıqları və texnologiyaları kimi əsas vəsaitləri əhatə edən uzunmüddətli aktivlərin mövcudluğunu qiymətləndirə bilir.

Mühasibat balansının aktivlərinin qiymətləndirilməsi zərurəti tarixi dəyərin müəyyənləşdirilməsi zərurəti ilə bağlıdır ki, bu da öz növbəsində aşağıdakı məsələləri əks etdirməlidir, o cümlədən (Seetharaman P. 2020):

- amortizasiya məsələləri;

- amortizasiya məsələləri;

- faizlərin hesablanması məsələləri;

- balansın aktivlərinin bir hissəsini və ya hamısını ləğv edən ödənişlərin qəbulu məsələləri.

Balans aktivinin tarixi dəyərinə əlavə olaraq, gələcək pul vəsaitlərinin hərəkəti yanaşmasından istifadə etməklə aktivin qiymətləndirilməsi yolu ilə əldə edilə bilən ədalətli dəyər marağı doğurur.

Kommersiya təşkilatının balansındakı aktiv maddələrinin qiymətləndirilməsi prosedurunun bir hissəsi olaraq bir sıra hal və amilləri nəzərə almaq vacibdir:

- Təşkilatın gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətinin qiymətləndirilməsi;
- Vəsaitlərin vaxt dəyəri;
- Risk mükafatı ilə bağlı endirim;
- Balans aktivlərinin ədalətli dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı digər amillər (Kərimov A. 2014).

Təşkilatın balansının aktivlərinin əsas maddələrinin necə qiymətləndirilməsinə dair nümunələri nəzərdən keçirin:

1. Əsas vəsaitlər. Aktivlər balansda daxil olduqdan sonra ilkin dəyərin qiymətləndirilməsi aparılır. Əgər balansda aktivlər varsa, qalıq və bərpa dəyərindən istifadə edilir. Aktivlər balans hesabatından çıxarıldıqda, qalıq dəyər və satış qiyməti istifadə olunur;

2. Qeyri-maddi aktivlər. Aktivlər balansda daxil olduqdan sonra ilkin dəyərin qiymətləndirilməsi aparılır. Balansda aktivlər varsa, qalıq dəyər, cari dəyər və bərpa dəyəri istifadə olunur. Aktivlər balans hesabatından çıxarıldıqda, qalıq dəyər və satış qiyməti istifadə olunur;

3. Materiallar. Aktivlər balansda daxil olduqdan sonra faktiki dəyərin qiymətləndirilməsi aparılır. Əgər balansda aktivlər varsa, faktiki və cari dəyərdən istifadə edilir. Aktivlər balansdan çıxarıldıqda, xərclərin faktiki dəyəri və satışın dəyəri istifadə olunur;

4. Tikinti davam edir. Aktivlər balansda daxil olduqdan sonra faktiki xərclər üzrə qiymətləndirmə aparılır. Balans hesabatında aktivlər varsa, təxmin balans hesabatı tarixinə faktiki xərclərə əsaslanır. Aktivlər balans hesabatından çıxarıldıqda, təxminlər istismara verilmə tarixinə faktiki xərclərə əsaslanır;

5. İnvestisiya mülkiyyəti. Aktivlər balansda daxil olduqdan sonra ilkin dəyərin qiymətləndirilməsi aparılır. Əgər balansda aktivlər varsa, ədalətli dəyərdən istifadə edilir. Aktivlər balans hesabatından çıxarıldıqda, satış qiyməti və əvvəlki hesabat tarixindəki ədalətli dəyər istifadə olunur;

6. Hazır məhsullar. Aktivlər balansda daxil olduqdan sonra faktiki, standart və planlaşdırılmış maya dəyəri qiymətləndirilir. Əgər balansda aktivlər varsa, balansda

daxilolmaların dəyərindən və cari dəyərindən istifadə edilir. Aktivlər balans hesabatından çıxarıldıqda satış qiymətindən istifadə edilir (Buklemishev O. 2020).

Müəssisə balansının aktivlərinin qiymətləndirilməsində digər vacib məsələ bu prosedura səhv etməməyə imkan verən mühüm qaydalara riayət etməkdir. Beləliklə, balansın aktivlərinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra qaydaları təyin etmək olar:

1. Mühasibat balansının aktiv maddələri inventarizasiyanın nəticələri ilə təsdiq edilməlidir;

2. Mühasibat balansının ayrı-ayrı aktiv maddələrinin qiymətləndirilməsi qaydaları müvafiq RMS tərəfindən müəyyən edilir;

3. Aktiv və öhdəlik maddələri arasında əvəzləşdirməyə yol verilmir;

4. Balans hesabatında xalis qiymətləndirmədə ədədi göstəricilər olmalıdır;

5. Hesabat dövrünün əvvəlinə və əvvəlki dövrə aid məlumatların müqayisəliliyi.

Kommersiya strukturunun balansının öhdəliklərinin qiymətləndirilməsinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- təşkilatın kapitalının və borc kapitalının ölçülərinin dinamikasının öyrənilməsi;

- təşkilatın kapital strukturunun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- öhdəliklərdən istifadənin effektivliyinin təhlili;

- təşkilatın öz kapitalının həcmi artırmaq üçün ehtiyatların müəyyən edilməsi;

- təşkilatın balansının strukturunda öz və borc kapitalı arasında optimal nisbəti

axtarmaq (Eggers F. 2020).

Müəssisənin balansının passiv hissəsini tədqiq etməklə, təhlil edilən ildə müəssisənin hansı məbləğdə və kimdən vəsait cəlb etdiyini başa düşmək olar. Balans hesabatının öhdəliklərini qiymətləndirərkən səhv etməmək üçün normativ bazanın tələblərinə əməl etməlisiniz. Mövcud qanunvericiliyə görə, təşkilatın balansının öhdəliklərinin qiymətləndirilməsi müəyyən qaydalar nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- Öhdəliklər təşkilatın aktivləri ilə qarışdırılmamalıdır;

- Qəbul edilmiş uçot siyasətinə təşkilat və sonrakı hesabat dövrlərində əməl edilməlidir;

- Öhdəliklərin artırılması və ya azaldılması üzrə əməliyyatlar vəsaitlərin daxil olması və ödənilməsindən asılı olmayaraq, onların baş verdiyi anda uçota alınır;

- Balans hesabatının öhdəlikləri mütəmadi olaraq yoxlanılmalıdır;

- Hesabat dövrünün əvvəli ilə əvvəlki dövr üçün məlumatların müqayisəliliyi olmalıdır.

Təşkilatın balans hesabatının öhdəliklərinin qiymətləndirilməsinin nəticələri aşağıdakı suallara cavab almaqdan ibarətdir:

- təşkilatın kapitalının ümumi dəyəri nədir və təhlil edilən dövr ərzində strukturunun necə dəyişdiyini;

- öz və borc kapitalının ölçüsündə dəyişikliklərin mütləq göstəriciləri hansılardır;

- təşkilatın öz kapitalının elementlərinin ölçüsünün və ümumi dəyərinin dəyişməsinin mütləq göstəriciləri hansılardır;

- təşkilatın öz və borc kapitalı arasında nisbət nədir;

- təşkilatın ümumi borcunda qısamüddətli borc öhdəliklərinin payı nə qədərdir;

- məcburi ödənişlərin məbləğinin təşkilatın kreditor borclarının ümumi məbləğinə hansı payı;

- davamlı öhdəliklərin ölçüləri nələrdir;

- təhlil edilən dövr üçün təşkilatın sabit öhdəliklərində uzunmüddətli öhdəliklərin payı nə qədərdir (Haas R. 2020).

Mühasibat balansının öhdəliyinin qiymətləndirilməsinin nəticəsindən asılı olaraq, təşkilatın hansı kapital strukturuna malik olması və şirkətin hansı borc dərəcəsinə malik olması barədə fikir formalaşır, çünki onun yüksək dərəcələri kommersiya fəaliyyətinin maliyyə sabitliyinə mənfi təsir göstərir.

Beləliklə, mühasibat balansının aktiv və passivlərinin qiymətləndirilməsi prosesi sonradan maliyyə təhlilində və təşkilat rəhbərliyi tərəfindən idarəetmə qərarlarının qəbulunda istifadə olunan məlumatların və göstəricilərin etibarlılığına dair maddələrin uyğunluğunu formalaşdırır.

2.3. Mühasibat (maliyyə) hesabatı fəaliyyətdə olan kommertiya təşkilatının maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri barədə informasiya mənbəyi kimi

Mühasibat uçotunun son mərhələsi maliyyə hesabatlarıdır. Həm xarici istifadəçilər, həm də daxili istifadəçilər üçün əlçatandır. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçidini nəzərə alsaq, hər bir kommertiya müəssisəsi, şübhəsiz ki, minimum xərclə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışır. Bu məqsədə istək aktiv iqtisadi fəaliyyətlə, yəni çoxlu sayda maliyyə əməliyyatları və böyük dövriyyə ilə artır. Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsas məqsədlərindən biri məlumatı kənar istifadəçilərə təqdim etməkdir. Fakt budur ki, maliyyə hesabatlarında əks olunan məlumatlar bazar münasibətlərinin iştirakçıları arasında səmərəli işgüzar münasibətlər üçün əsas ola bilər. Hesabatda əks olunan məlumatlar onun istifadəçiləri üçün maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək üçün kifayət deyilsə, bu, kapital axınına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər və bu, müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinə mənfə təsir göstərə bilər, çünki bu vəsaitlər onun genişlənməsi üçün əsasdır. Maliyyə hesabatlarında olan məlumatlar təşkilatın fəaliyyətini əlaqələndirmək və idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün onun rəhbərliyi üçün də lazımdır.

Bazar münasibətlərinin maliyyə hesabatlarının həm müəssisənin özünün maraqlarına, həm də onunla maraqlanan bütün kənar istifadəçilərin maraqlarına xidmət edəcəyini nəzərdə tutduğunu nəzərə alaraq, onun həll etməli olduğu aşağıdakı vəzifələr var (Abbasov Q.Ə. 2013):

1) Hesabat təşkilati-hüquqi formalarından və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq bütün təşkilatlar tərəfindən hazırlanmalıdır;

2) Bütün təsərrüfat subyektləri mühasibat uçotunun prinsip və qaydalarına qeyd-şərtsiz riayət etməlidirlər. Bu, istifadəçilərin nəticədə etibarlı məlumat əldə etməsi üçün lazımdır;

3) Hesabat uçot siyasətində qəbul edilmiş və müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edən bütün alternativ metod və metodları açıqlamalıdır;

4) Mühasibat uçotunun ümumi qəbul edilmiş bütün prinsiplərinə uyğun olmalıdır, xüsusən də xarici potensial investorları maraqlandıran prinsiplərə aiddir.

“Mühasibat uçotu haqqında” qanunvericilikdə maliyyə hesabatları maliyyə hesabatları, mülki-hüquqi aktlarda və beynəlxalq standartlarda isə maliyyə hesabatları termini işlədilir. Məzmununa görə maliyyə hesabatlarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Əməliyyat hesabatı. Bu tip müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti haqqında müxtəlif məlumatlara malikdir (məsələn, ehtiyatda olan materialların miqdarı, satılan hazır məhsulların ümumi həcmi, dövriyyə haqqında məlumat və s.). Bu tip hesabatların xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, informasiya qısa müddət ərzində məlumat verir. Bu növ hesabatların təqdim edilməsi və tərtib edilməsi alqoritmi müəssisə tərəfindən müstəqil olaraq müəyyən edilir, onun nəticələri isə həm maya dəyəri, həm də təbii və əmək sayğaclarından istifadə etməklə göstərilir. Bir qayda olaraq, əməliyyat hesabatı ilkin uçot sənədlərində əks olunan məlumatlar əsasında tərtib edilir, onların sənədli təsdiqi tələb olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, operativ hesabat xarici istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmayıb;

2. Statistik hesabat. İşçilərin sayı, onların əmək haqqı, satışları, mənfəətləri haqqında məlumatları saxlayır. Məsələn, dördüncü əmək statistik hesabatı və birinci istehsal hesabatı var və bunlar rüblükdür. İllik statistik hesabatlar da var. Məsələn, ilk istehsal statistik forması. Onlar statistik kod daxil edilməklə elektron formada verilir;

3. Vergi hesabatı. Vergilərin hesablanması üçün lazım olan məlumatları və onların ödənilməsinə dair məlumatları əks etdirir. Onun tərtibi metodologiyası və hesablanması qaydaları Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir. Mühasibat uçotunda olan məlumatlar əsasında tərtib edilir və bütün məlumatlar yalnız maya dəyəri ilə göstərilir. Elektron şəkildə göndərilir. Hesabat vermək üçün son tarixlər, hesabat təqdim etməli olduğunuz vergi orqanı və göndərməli olduğunuz hesabatın növü sistemə daxil olaraq rəsmi internet saytında tapa bilərsiniz.

Bütün hesabat növlərindən maliyyə hesabatları müəssisənin fəaliyyəti haqqında ən geniş məlumatlara malikdir. Mühasibat uçotu registrlərində toplanmış bütün məlumatlar qısa formada verilir ki, bu da onların əsasında idarəetmə qərarları

qəbul edəcək insanlar tərəfindən başa düşülməsi üçün əlverişlidir. Beləliklə, maliyyə hesabatları cari mühasibat uçotunun etibarlı göstəriciləri əsasında tərtib edilən hesabatların birləşdirilmiş formasıdır.

Mühasibat Uçotu Qaydalarına əsasən təşkilatın maliyyə hesabatlarının strukturu aşağıdakılardan ibarət olmalıdır (Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y., Musayeva N. 2014):

1. Mühasibat balansı, forma №1;
2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat, 2 nömrəli forma;
3. Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat, Forma №3;
4. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, bu 4 nömrəli formadır;
5. Şərhlər.

Eyni zamanda, bütün müəssisələrə mövcud normativ sənədlərdə göstərilən məzmununda hesabatlar tərtib etmək tövsiyə olunur. Əgər müəssisə böyükdürsə və eyni vaxtda bir neçə fəaliyyət növünü birləşdirsə, əlavə hesabat formaları tətbiq oluna bilər. Həmçinin müəssisənin maliyyə hesabatlarına əlavə məlumat daxil etmək hüququ var, bu şərtlə ki, icra orqanı onu istifadəçilər üçün müvafiq hesab etsin.

Əgər müəssisədə maliyyə qoyuluşları varsa, o zaman bu investisiyaların dəyəri haqqında məlumatların etibarlılığına diqqət yetirmək lazımdır. Həyata keçirilən audit prosedurlarının keyfiyyətini artırmaq və nəticədə auditin özünün keyfiyyətini artırmaq üçün bütün zəruri analitik prosedurlardan istifadə etmək lazımdır, çünki onlar audit sübutlarının toplanmasının ən qənaətcil üsuludur.

Analitik prosedurların tətbiqinin maliyyə qoyuluşlarını yoxlamaq üçün ən geniş yayılmış üsul olmasının səbəbi odur ki, auditin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var və bu prosedurların həyata keçirilməsi üsullarını əsaslandırmaq üçün yüksək praktik tələb var, nəticədə hesabatda baş vermiş bütün təhrifləri üzə çıxarır.

Danılmaz faktdır ki, analitik prosedurlar prosedurların həcmi azaltmaqla yoxlanılma müddətini optimallaşdırır və azaldır, çünki istifadə olunur. Tətbiq olunan prosedurların birbaşa növü birbaşa onların həyata keçirilməsi məqsədindən, habelə bunun üçün lazım olan məlumatların etibarlılıq və mövcudluq dərəcəsiindən asılıdır. Tədqiqatın aparılması üçün Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun

hazırlanmış mühasibat hesabatlarından istifadə edilmişdir. Beynəlxalq Standartlar əsasında tərtib edilən hesabatda maliyyə investisiyalarının təsnifatı maliyyə investisiyalarını satış üçün nəzərdə tutulan aktivlər və aktivlər kontekstində təhlil etməyə imkan verdiyi üçün bu hesabat növü seçilmişdir, hansı ki, ədalətli dəyəri ilə ölçülür. Beləliklə, “satış üçün saxlanılan maliyyə aktivləri” adlanan kateqoriyaya müəssisənin nizamnamə kapitalına töhfə kimi daxil olan, satış və qısamüddətli mənfəət üçün nəzərdə tutulmayan aktivlər daxildir. Və “ədalətli dəyərle qiymətləndirilən maliyyə aktivləri” kateqoriyasına qiymətli kağızlar (veksel, lisenziya, nou-hau və s.) daxildir. Onlar üçün aktiv bazar mövcuddur, onlar müvəqqəti olaraq qiymətli kağızlar portfelində olurlar və qısamüddətli mənfəət əldə etmək məqsədi ilə satışı nəzərdə tutulur.

Analitik prosedurların ən mühüm vəzifəsi maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli səhvləri müəyyən etməkdir. Amerikalı alimlər Edvard Bloker və Corş Pittersonun fikrincə, analitik prosedurlar həkimlərin xəstələrə diaqnoz qoyması prosedurlarına bənzəyir. Axı, həm həkimlər, həm də auditorlar yalnız vacib məlumatlara, sözdə simptomlara diqqət yetirərək “diaqnozu” təyin edirlər. Analitik prosedurların tətbiqi nəticəsində əldə edilə bilən təsir auditorun maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli səhvləri müəyyən etmək üçün onlardan nə dərəcədə istifadə etməsindən asılıdır.

Analitik prosedurların xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar auditin mütləq bütün mərhələlərində, nümunənin miqyasının müəyyən edilməsindən tutmuş əhəmiyyətli kənarlaşmaların müəyyən edilməsinə qədər tətbiq edilir. İnvestisiya fəaliyyətinin təhlilini aparmaq üçün səlahiyyətli auditor maliyyə təhlili metodlarından istifadə edir. İnvestisiya fəaliyyətinin təhlilini aparmaq məqsədi ilə maliyyə təhlili üsulları tətbiq edilir. Mütləq və nisbi göstəriciləri nəzərdən keçirərkən auditor müqayisə üsulundan istifadə edir. Eyni zamanda, onların dəyərlərindəki sıçrayışlara diqqət yetirməli və bu dalğalanmaların baş verməsinin səbəblərini müəyyən etməlidir.

Nisbi göstəricilərə də lazımı diqqət yetirməli, həmçinin atlamalarını öyrənməlisiniz. Çünki onlar mühasibat uçotunda mümkün səhvlərin göstəricisi ola bilər. Müqayisə üsulundan istifadə edildikdə, qiymət sosial və digər amillər üzrə

göstəricilərin müqayisəsini təmin etmək lazımdır. Məsələn, kreditlər yoxlanılarkən ilk növbədə maliyyə hesabatlarını təhlil etməyə və onların ədalətli dəyərini müəyyən etməyə başlayırlar. Bu əməliyyat gələcək pul vəsaitlərinin cari dəyərinə əsaslanır və həmin tarixdə bazar faiz dərəcəsi ilə diskontlaşdırılmalıdır. Müqayisə metodunun mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, onu tətbiq edərkən onların əhəmiyyətli hesab edildiyi meyarları müəyyən etmək lazımdır. Nisbi performans təhlil edərkən tez-tez “İnvestisiya qaydaları” yanaşmasından istifadə olunur, ona görə 10 faizdən çox dalğalanmalar əhəmiyyətli hesab olunur.

Müqayisə metodundan o halda istifadə edilə bilər ki, təşkilatın yoxlanılan dövrdəki fəaliyyəti əvvəlki dövrdə müşahidə olunan fəaliyyətdən bir qədər fərqlənir. Əgər müqayisə metodunu tətbiq etdikdən sonra heç bir əhəmiyyətli dəyişiklik müəyyən edilməmişdirsə, o zaman auditor ya prosedurların həcmi azaltmaq, ya da yalnız analitik prosedurlardan istifadə etmək hüququna malikdir. Əhəmiyyətli dəyişikliklər aşkar edilərsə, o, əlavə yoxlamalardan da istifadə etməlidir. Müqayisə nəticəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər aşkar edilməli idi, lakin bu metodun tətbiqindən sonra aşkar edilmədikdə, nisbətən çətindir. Bu halda, bu vəziyyət hesabatda səhvlərin və təhriflərin olmasını göstərir. Bundan sonra auditor audit prosedurlarına davam etməlidir (Guenzi P., Habel J. 2020).

Buradan belə nəticə çıxır ki, beynəlxalq standartlara uyğun tərtib edilmiş hesabat maddələrinin tək-cə nisbi deyil, həm də mütləq göstəricilərində dəyişikliklər əhəmiyyətsizdirsə, satış üçün mövcud maliyyə aktivləri analitik prosedurlarla və ya azaldılmış prosedurlarla məhdudlaşdırıla bilər. Hesabat dövründə maliyyə investisiya göstəricilərində dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək, gələcəkdə onların hesablanması üçün göstəricilər arasında kəmiyyət əlaqələrini müəyyən etmək üçün auditor adətən trend təhlilindən istifadə edir. Trend təhlili baza dövrünün göstəricilərinin baza dövründən əvvəlki dövrlərin göstəriciləri ilə müqayisəsi yolu ilə aparılır. Nəticələrin dəqiq olması üçün mümkün olan ən qısa dövrlərdən istifadə etməlisiniz - bunlar ya rüblər, ya da aylardır. Vaxt intervalı nə qədər qısa olarsa, sonda əldə ediləcək nəticə bir o qədər dəqiq olacaqdır. Bu üsul,

əvvəlki kimi, əvvəlki hesabat dövründə fəaliyyət göstəricilərində kiçik dəyişikliklərlə tətbiq olunur.

Trend təhlilinin qrafik üsulu da mövcuddur. Ancaq nadir hallarda istifadə olunur və bu, proqnozlaşdırılanlardan faktiki sapmaların müəyyən edilməsinin çətin olması ilə əlaqədardır. Mütəxəssis tərəfindən kənarlaşmaların əhəmiyyətliliyi müəyyən edildikdə, auditi aparan auditor əhəmiyyətlilik səviyyəsini təyin edə bilər. Eyni zamanda, trend xəttini qurmaq üçün faktiki maksimum və minimum göstəricilər arasında olan göstəricilərin etibarlı göstəricilər kimi tanınmasına icazə verilir.

Cədvələ baxdıqda 2018-ci ilin yanvar-mart ayları arasında kənarlaşmaların əhəmiyyətsiz olduğunu görə bilərsiniz. Auditi aparan auditor bu göstəriciləri etibarlı hesab edə bilər. Eyni zamanda, aprel ayından iyun ayına qədər olan göstəricilərə nəzər salsanız, danılmaz fakt proqnozlaşdırılan dəyərlərdən əhəmiyyətli sapmaların aşkarlanması olacaq, yəni onları təsdiqləmək üçün əlavə audit prosedurları həyata keçirilməlidir. Əgər analitik prosedurları tətbiq edərkən auditor nisbi maliyyə əmsallarından istifadə edərsə, o zaman hesabat dövrünün əmsallarını əsas dövrün oxşar əmsalları ilə müqayisə edir.

Cədvəl 3: Bank üzrə yayınmalar

Aylar	Maliyyə investisiyalarının qalıqları		Yayınma
	Proqnoz	Cari	
Yanvar	54982,25	55000	-17,75
Fevral	47028,21	47000	-28,21
Mart	46000	45871,36	128,64
Aprel	45000	30929,79	17776,23
May	44684	26743,82	17940,18
İyun	32195,12	15084,37	17110,75

Mənbə: www.accessbank.az

Bundan əlavə, maliyyə investisiyalarının effektivliyini qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün diferensial üsulları tətbiq etmək lazım gələcək. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi proqnozlaşdırıcı və retrospektiv ola bilər. Retrospektiv qiymətləndirmə əldə etmək üçün kommersiya təşkilatının əldə etdiyi gəlirin məbləğini bu aktiv növünün orta illik dəyəri ilə müqayisə etmək lazımdır. Həmçinin, məsələn, səhmlərin gəlirliliyini Azərbaycan Respublikasının dövlət istiqrazları üzrə

faiz dərəcəsi ilə müqayisə etmək tövsiyə olunur. Müəyyən növ maliyyə investisiyalarının effektivliyinin proqnozlaşdırılan qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün hazırda bazar qiymətinin hesablanması tələb olunur. Bunu etmək üçün endirim düsturundan istifadə edin.

Maliyyə qoyuluşlarının effektivliyini müəyyən etmək üçün maliyyə hesabatlarından əldə edilən xalis gəliri maliyyə qoyuluşlarının xərclərinə bölmək lazımdır. Bu nisbət bir xərc vahidinə münasibətdə maliyyə investisiyalarına töhfə nəticəsində kommersiya təşkilatının əldə edəcəyi mənfəətin məbləğini əks etdirir. Təbii ki, xərclər artırsa, gəlirlər də artmalıdır. Təhlilin bütün məlumatları ilə tanış olduqdan sonra aşağıdakı nümunəni görürük: dinamikada maliyyə investisiyalarının səmərəliliyi azalır, bu, analoji gəlirlərlə müqayisədə maliyyə resurslarının xaric edilməsi ilə bağlı xərclərin həddindən artıq artım tempi ilə əlaqələndirilir. Bu zaman bu qeyri-mütənasibliyin səbəbini müəyyən etmək lazımdır və sonra müxtəlif dövrlər üçün maliyyə qoyuluşlarının orta illik balansını faiz gəlirləri ilə müqayisə etmək lazımdır. Bu, maliyyə investisiyalarında və onlardan faiz gəlirlərində dəyişikliklərin mütənasibliyi haqqında məlumat verəcəkdir. Bu araşdırmaya əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə qoyuluşlarının rentabelliği azalır və bu, aktivlərin və bu aktivlərdən əldə edilən gəlirlərin proporsional şəkildə artmaması ilə bağlıdır. Bu da əlavə prosedurların həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulan səbəbdir. Mənfəətliliyin təhlili zamanı auditor rentabellik göstəricilərinin dəyişməsinə yoxlayır, rəqiblərlə müqayisə edir və planın yerinə yetirilmə dərəcəsini yoxlayır. Yatırılan investisiyaların bir manatına düşən xərcləri müəyyən etmək üçün onlara aid olan xərcləri onların orta illik qalığına bölmək lazımdır. Bu göstəricinin dəyəri artırsa, investisiyalar səmərəsizdir. Və bu səmərəsizliyin səbəbini tapmaq lazımdır.

Onu da qeyd edək ki, 2018-ci ildə xərclər 2017-ci illə müqayisədə azalıb. Bu, xərclərin optimallaşdırılmasının göstəricisidir. Bazarda kotirovka edilən (və ya başqa sözlə, ədalətli dəyərlə qiymətləndirilir) aktivlərin payı maliyyə investisiyalarının likvidlik dərəcəsi haqqında məlumat verir

(<https://www.accessbank.az/az/>).

Əgər belə aktivlərin payı böyükdürsə, o zaman bazarda maliyyə qoyuluşları məhz ədalətli dəyər əsasında qiymətləndirilir. Bu, onun qiymətləndirilməsi və təşkilatın balansında əks olunması ilə bağlı riskin olduğunu göstərir. Dövriyyə əmsalı qısamüddətli maliyyə aktivlərini gəlirlərin və ya qısamüddətli maliyyə aktivlərinin xaric edilməsinin məbləğinə bölmək yolu ilə hesablanır. Auditora az məlumat verir. Bu nisbətə dəyər artırarsa, o zaman aktivlərin balans dəyəri onların real dəyərini üstələyir və ya kommersiya təşkilatının səmərəliliyində azalma olur. Bu amil adətən planlaşdırma mərhələsində istifadə olunur.

Maliyyə təhlili metodları auditorlara risk sahələrini, investisiyaların səmərəliliyini müəyyən etməkdə kömək edir, həmçinin audit proqramını azaltmaqla audit prosesini sürətləndirir.

Accessbank MMC-nin maliyyə hesabatlarının təhlili təhlil nəticəsində müəyyən bir qərarın qəbuluna təsir edəcək bütün əhəmiyyətli əlaqələri müəyyən etmək üçün maliyyə sənədlərində əks olunan göstəricilərin öyrənilməsi üçün analitik metodlardan istifadə edilməsidir. Bu, auditor üçün əskik və çox vacib məlumatların tükənməsinə kömək edir. 2018-ci ildə xalis mənfəətdə azalma olduğunu müşahidə etdim. Cədvəl 2017-ci il səviyyəsinin 50%-ni göstərir. Bu mənfə tendensiyadır. Amma eyni zamanda faiz və komissiyalardan xalis gəlir artıb (<https://www.accessbank.az/az/>).

Cədvəl 1-də göstərilən məlumatlara əsasən, bu qənaətə gələ bilirik: o 2018-ci illə 2017-ci ili müqayisə etsək, balansda cüzi artım var. Bu, bankın həm dövriyyəsinin, həm də əmlakının artmasından xəbər verir. Bankın aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsini, yəni debitor borclarını bankın müştərilərinin faiz borcları tutur. 2018-ci ilin sonunda onlarda əhəmiyyətli artım müşahidə olunur Bank nağd pul artımı olduğundan irrasional maliyyə siyasəti aparır Bankın maliyyə sabitliyi artıb. Bunu Azərbaycan Mərkəzi Bankında vəsaitlərin artması sübut edir.

Bankın öhdəliklərinin böyük hissəsi borc vəsaitlərindən ibarətdir. 2018-ci ildə 0,5 faiz artım olub. Öhdəliklərin strukturuna nəzər saldıqda görə bilərsiniz ki, öhdəliklərin əsas hissəsini hüquqi şəxslərin, yəni korporativ müştərilərin vəsaitləri

təşkil edir. 2018-ci ildə fiziki şəxslərin əmanətlərində də artım var. Nəticədə mümkün kredit itkiləri üçün ehtiyatlar da artıb (<https://www.accessbank.az/az/>).

Bankın vəsaitlərinin strukturunda ən yüksək payı borc vəsaitləri tutur - 80,6 faiz və baza ilində əvvəlki illə müqayisədə onlar 0,5 faiz artaraq 197 567 manat təşkil edib. Öhdəliklərin strukturuna nəzər salsaq görərik ki, bankın cəlb etdiyi vəsaitlərin böyük hissəsi 69,8 faiz hüquqi şəxslərin vəsaitləridir və onların 48,7 faiz artaraq son nəticədə 171 153 manat təşkil edib. Əmanətlərin sayındakı dəyişikliklərə gəldikdə isə, fiziki şəxslərin əmanətləri 20,9 faiz artaraq 73 054 manat təşkil edib. Mümkün kredit itkiləri üçün ehtiyatlarda da artım var (<https://www.accessbank.az/az/>).

Ona görə də balansın dinamikasını təhlil etdikdən sonra bankın kommersiya fəaliyyətində tək cə müsbət deyil, həm də mənfi məqamlar aşkarlanır. Maliyyə təhlilinin aparılması alqoritmi məqsədindən asılı olaraq müxtəlif yollarla ifadə oluna bilər. Maliyyə təhlili investisiyaların hansı istiqamətə yönəldilməli olduğunu seçmək və ya, məsələn, müəssisələri birləşdirməyə dəyər olub olmadığını öyrənmək üçün ilkin yoxlama kimi istifadə edilə bilər. Mümkün şərtlər və nəticələr haqqında proqnozlar vermək məqsədi ilə də tətbiq edilir.

O, həmçinin idarəedici heyətin işində problemlərin olub-olmadığını öyrənmək üçün istifadə edilə bilər, idarəetmə və menecerlərin peşəkar səriştəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər. Ən vacibi odur ki, maliyyə təhlili qərar qəbul etməyə daha çox kömək edən və təxminlərə əsaslanaraq hərəkət etməməli olan xüsusi göstəricilər təqdim edir.

Maliyyə hesabatlarını təhlil edərkən nəticədə müəssisənin vəziyyətini tam təsvir edən bir sıra ən informativ parametrlər əldə edilir. Nəticələri nəzərdən keçirdikdən sonra onlar mənfəət və zərər, öhdəlik və aktivlərin strukturunda dəyişikliklər haqqında məlumatlara malikdirlər. Analitik həm hazırkı vəziyyətin, həm də perspektivlərin şəklini verə bilər.

Təhlil subyektlərinin iki növü var, yəni onun həyata keçirilməsində maraqlı olan şəxslər. Bunlar onun xarici istifadəçiləri və daxili istifadəçiləridir. Xarici istifadəçilərə, ilk növbədə, potensial investorlar, vergi orqanları və s. sahibkarlar, səhmdarlar, menecerlər daxili istifadəçilərə aiddir. Üstəlik, qeyd etmək lazımdır ki,

onların hər birinin öz marağı var. Məsələn, mülkiyyətçilər öz kapitallarını artırmaqda və ya azaltmaqda, Vergilər Departamenti isə xərclərin dəyişməsinə maraqlıdır. Maliyyə təhlilini bir qədər dərinləşdirmək olar, lakin bunun üçün rəhbərlikdən tələb olmalıdır.

III FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏTİNİN FASILƏSİZLİYİ PRİNSİPİ ARADAN QALDIĞI ŞƏRAİTDƏ UÇOT VƏ HESABATIN TƏŞKİLİ

3.1. Kommersiya təşkilatının stabil olaraq fəaliyyət göstərməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinin pozulması şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi

Müasir şəraitdə kommersiya banklarının fəaliyyətinə təsir edən müxtəlif amillərin mövcudluğu, məhz Mərkəzi Bankın tənzimləyici tələblərinin sərtləşdirilməsi, kredit təşkilatları arasında rəqabət və bank sektorunda böhran hadisələri idarəetmə və nəzarət proseslərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir ki, bu da kommersiya banklarının fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili və qiymətləndirilməsi olmadan mümkün deyil. Bank fəaliyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi kommersiya bankının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün müəyyən üsul və üsulların məcmusudur.

Müasir şəraitdə bank sisteminin maliyyə sabitliyi problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Kommersiya banklarına xas olan problemlərlə bağlı analitik araşdırmalar Azərbaycanın bank sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsinin əsas yollarının müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyini bir daha sübut edir. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq lazımdır (Тихонова М.А. 2020):

- bank sisteminin kapitallaşma səviyyəsinin artırılması;
- bank sisteminin milli iqtisadiyyatın real sektoru ilə qarşılıqlı əlaqəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi;
- ədalətli rəqabətli bank mühitinin formalaşdırılması və bankların fəaliyyətinə nəzarət səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Bankların etibarlılığının və səmərəli fəaliyyətinin artırılmasının vacib şərti onların kapitallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Möhkəm kapitalla malik olmaq müştərilərin banka inamını yaradır və gücləndirir. Bankın kapitalı cəlb edilmiş

resursları, müştərilərin kreditlərə olan ehtiyaclarını nəzərə almaqla kifayət qədər böyük olmalıdır və eyni zamanda onların vəsaitlərinin təhlükəsizliyinə zəmanət verməlidir.

Mənfəətin kapitallaşdırılması yolu ilə kapitalın artırılması kifayət qədər mürəkkəb və tələbkar bir prosesdir. Bankların gəlirliliyinin aşağı düşməsi fonunda bu proses daha da mürəkkəbləşir. Başlanmış prosesin düzgün istiqamətə keçməsi üçün bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi zəruridir: bank kapitalında artımın toplanmasının stimullaşdırılması və zəruri vergi güzəştlərinin yaradılması. Heç kimə sirr deyil ki, son dərəcə sərt bank vergitutma rejimi bank sisteminin səmərəsiz fəaliyyətində həlledici amildir. Yüksək vergilər bank rəhbərliyini rentabelliği və deməli kapitalı artırmaq yollarını axtarmağa sövq etmir. Belə hallarda bəzi banklar kredit təşkilatlarının mənfəətindən güzəştli vergi dərəcəsinin müəyyən edilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsini təklif edirlər.

Bank sisteminin müasir inkişafı şəraitində respublikanın bank sənayesinin kapitallaşması ən mühüm vəzifədir və onun sürətlə həyata keçirilməsi şübhəsiz ki, mövcud və gələcək problemlərin aradan qaldırılmasında etibarlı təminat rolunu oynayacaqdır. Təsadüfi deyil ki, son 30 ildə əksər iqtisadi böhranlar maliyyə şokları ilə başladı - bank defoltları, valyuta böhranları, suveren daxili və ya xarici borc böhranları və s (Левашенко А.Д., Коваль А.А. 2020).

Respublikada iri banklar yaratmaq və onların potensialını ölkənin iqtisadi inkişafı üçün cəlb etmək, respublikanın sənaye qüdrətini gücləndirmək və dünya birliyində mövqelərini möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş bank və sənaye kapitalının inteqrasiya prosesini dəstəkləmək; ilk növbədə bank sisteminin kapital bazasının artırılması tələb olunur. Milli iqtisadiyyatın inkişafının müsbət dinamikasının saxlanması zəruri şərti bank sistemində kapitalın davamlı artırılmasıdır. Bunu Mərkəzi Bankın bank sisteminin kapitalının artım tendensiyalarının proqnozlaşdırılması ilə bağlı strategiyası da təsdiq edir. Fəaliyyətini bundan sonra da davam etdirmək perspektivi olmayan problemlə bankların restrukturizasiyası və onların ləğvi, eləcə də həyata keçirilən digər

səmərəli tədbirlər son nəticədə bank sisteminin məcmu kapitalının artım dinamikasını təmin etmək iqtidarındadır.

Beləliklə, bankların kapitalının artırılması üçün zəruri müddəa respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında bank sisteminin rolunun yüksəldilməsinə bilavasitə təsir göstərir. Bu, öz vəsaitlərinin artırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını tələb edir ki, bu da etibarlı mənbə tələb edir. Bankların kapitallaşmasının artmasının əsas nəticəsi bank sisteminin genişlənməsi, birləşmə və satınalmalar yolu ilə nizamnamə kapitalının artırılmasıdır. Bu, kapital bazasının artırılmasının ən etibarlı və perspektivli yoludur. Problemlə bankı daha sağlam bir bankla təhvil almaqla və ya problemlə bankı almaq istəyən xarici investor axtarmaqla davamlılıq yaxşılaşdırıla bilər. Birləşmə və ya başqa kredit təşkilatı tərəfindən mənimsənilməsi çətin maliyyə vəziyyətində olan bankın vəziyyətini yaxşılaşdırmağa bilər.

Lakin nəzarətçilərin vəzifəsi birləşmə və ya birləşmə nəticəsində yeni problemlə bankın yaranmasının qarşısını almaqdır. 2014-cü il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən yeni standartlara əsasən, mövcud bankların məcmu kapitalının, eləcə də yeni yaradılan bankların nizamnamə kapitalının minimum məbləğinə dair tələblər 50 milyon manatadək artırılıb (Fətullayev R. 2015).

Bank sektorunda subordinasiyalı kreditləşmə təcrübəsi mövcuddur. Bu, bank kapitalının artırılmasının vacib yollarından biridir. Təəssüf ki, respublikanın bank sistemində kapitalın doldurulmasının bu üsulu lazımi səviyyədə işlənməmişdir. Bu, bu sahədə məqsədyönlü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində səmərəli mexanizm rolunu oynaya bilər. Beləliklə, subordinasiyalı kreditlərin xüsusi rolunu vurğulamaq lazımdır, çünki Mərkəzi Bankın təmsil etdiyi dövlət onları iri banklara təqdim etməlidir. Bu prosedur kifayət qədər mütərəqqi nəticələrə səbəb olacaq: kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalı artacaq, onlar əlavə resurslara malik olacaqlar, bank sisteminin ümumi kapitallaşma səviyyəsi yüksələcək və s.

Qeyd edək ki, investorların və kreditorların hüquqlarının qanunvericilik təminatının gücləndirilməsi, xarici investisiyalar üçün ən əlverişli vergi şərtlərinin təmin edilməsi, qeyri-kommersiya investisiya risklərinin azaldılması, müəssisə və təşkilatların beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçidinin sürətləndirilməsi

və s. respublikanın bank sisteminə xarici investisiyaların uğurlu cəlb edilməsi üçün məcburi şərtlər və tələblər. Banklardan lazımı vəsaitlərin milli iqtisadiyyatın real sektoruna yatırılmasına şərait yaradılması iqtisadi artımı şərtləndirən əsas amillərdəndir.

İnvestisiya prosesinin stimullaşdırılması üçün digər tələb konkret investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsinə kömək edən sistemin hazırlanmasıdır. Əhalinin əmanətlərini bank sisteminə cəlb etməzdən əvvəl bu əmanətlərə zəmanət sistemi yaratmaq lazımdır. Əmanətçilərin tələblərini tez ödəmək üçün müvafiq imkanlar sistemini yaratmaq lazımdır. Bu problemin effektiv həlli kredit təşkilatlarının sərəncamında olan məcburi ehtiyatlar və likvid aktivlər hesabına mümkündür. Onların mövcudluğu sabit olmalıdır.

Bununla bağlı əhalinin əmanətlərinin sığortalanması üçün normativ-hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi zəruri idi. Beləliklə, beş ilə yaxın müzakirələrdən sonra yuxarıda qeyd olunan nöqsanı aradan qaldırmaq üçün “Əmanətlərin sığortası haqqında” 2006-cı il 29 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu qanuna uyğun olaraq Əmanət Sığorta Fondu yaradıldı. Bu qanunda göstərilir ki, qorunan əmanət sığorta hadisəsi baş verdikdə Əmanət Sığorta Fondu tərəfindən əmanət sahibinə kompensasiya edilən əmanətdir. Qanuna edilən dəyişikliyə əsasən, 2009-cu ilin əvvəlindən hər hansı iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığortalanmış əmanətlər üzrə əmanət sahiblərinə əmanətlərin 100 faizi (maksimum) məbləğində kompensasiya ödənilir. kompensasiyanın məbləği 30,0 min manat). Qeyd edək ki, kompensasiyanın səviyyəsinə görə bu, MDB məkanında ən yüksək göstəricilərdən biridir (Səbzəliyev S.M. 2008).

İnvestisiya proseslərinin inkişaf tempini sürətləndirmək üçün ixtisaslaşmış banklar yaratmaq lazımdır. Belə banklar sosial əhəmiyyətli müəssisələrin və sənaye sahələrinin inkişafı üçün nəzərdə tutulan layihələrin ünvanlı kreditləşməsinə lazımı təkan verə bilirlər. Bu tip kredit təşkilatları fəaliyyət göstərən bank əsasında yaradılmalıdır. Rəqabətli mühitin qorunub saxlanması bank sənayesinin inkişafının əsas təminatıdır. Beləliklə, təklif olunan sistem Azərbaycanın bank sisteminin etibarlılığını və iqtisadi sabitliyini artırmaq məqsədi daşıyır.

Bankların maliyyə göstəricilərinə mənfi təsir kapitallaşma səviyyəsinin aşağı olması, qeyri-kafi baza depozitləri, aşağı kredit mədəniyyəti, aktivlərin keyfiyyətinin pisləşməsi ehtimalının yüksək olması və aşağı əməliyyat səmərəliliyi ilə təmin edilir.

Bank sisteminə etimadı gücləndirmək üçün audit və mühasibat uçotunun şəffaflığını artırmaq, informasiya açıqlığını və korporativ idarəetmənin keyfiyyətini yüksəltmək, özəlləşdirməni davam etdirmək, investorların və kreditorların hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsini təmin etmək lazımdır. Bundan əlavə, ödəniş mədəniyyətini yüksəltmək üçün ödəniş intizamını yaxşılaşdırmaq və hüquq sistemlərinin səmərəliliyini artırmaq lazımdır.

Azərbaycanın bank sektoru inkişaf etməkdə davam edir, aktivlərini artırır, göstərilən xidmətlərin çeşidini genişləndirir və keyfiyyətini daim artırır. Bu cür islahatların təşviqində son illərin nailiyyətləri, beynəlxalq maliyyə hesabatları sisteminə keçid kimi, “Banklar haqqında” qanuna dəyişiklik edilməsi və əmanətlərin sığortalanması sisteminin tətbiqi, ortamüddətli perspektivdə rəqabətin inkişafına və Azərbaycanın bank sektorunun şəffaflığının artırılmasına töhfə verəcəklər.

Bazar transformasiyası şəraitində dünya bazarında və Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən bütün proseslər bank sisteminin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr qoyur, hansı ki, ilk növbədə, müasir inkişafın ümumi tendensiyaları ilə maliyyə bazarları da daxil olmaqla müəyyən edilir. Bu araşdırmaya uyğun olaraq, aşağıdakı kimi tendensiyaları vurğulamaq məsləhətdir: maliyyə bazarlarının qloballaşması, pərakəndə maliyyə bazarından mərkəzləşdirilmiş maliyyə xidmətlərinə keçid.

Qlobal maliyyə bazarı banklara öz fəaliyyətlərini genişləndirməklə kifayət qədər gəlir əldə etməyə imkan verir. Amma digər tərəfdən, bank sisteminin qloballaşması onun sabitliyində müəyyən risk yaradır.

Azərbaycanın bank sisteminin müasir bazarda formalaşması çox mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Onun davamlılığının gücləndirilməsi bütünlüklə ölkənin bütün iqtisadiyyatının inkişafından asılıdır. Keçid dövründə bu proses daha da aktuallaşır. Struktur dəyişiklikləri baş verir ki, onlarsız Azərbaycanın bank sistemi edə bilməz.

Bank sisteminin sabitliyinin artırılması problemləri ilə bağlı araşdırma aparən iqtisadçıların fikrincə, milli bank sisteminin sabitliyini qiymətləndirmək üçün xarici bankların və Azərbaycan banklarının müvafiq göstəricilərini müqayisə etmək, milli bank sisteminin digər sənaye sahələrinin fonunda nə dərəcədə sabit fəaliyyət göstərəcəyini və nəhayət, banklar və dövlət tənzimləyiciləri üçün mənfi nəticələrin minimuma endirilməsi üçün strategiyanın hazırlanması, Azərbaycanın bank sisteminin qlobal proseslərə daxil olması ilə bağlıdır.

Son illər Azərbaycan bankları əhəmiyyətli uğurlara, o cümlədən risklərə məruz qalmalarını azaltmaqla nail olublar. Bank sistemi bir çox formalaşma problemlərini aradan qaldıraraq keyfiyyət islahatları mərhələsinə qədəm qoydu. Əsas qaydalar kapitallaşma, rəqabət və inert bankların sayının azaldılmasıdır.

Son illər Azərbaycanda bank sektorunun ümumi inkişafını təhlil edərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Ölkənin bank sektorunun nisbətən yüksək inkişaf templəri qalmaqdadır;
- fiziki şəxslərə verilən kreditlərin artım templəri, bankların maliyyə nəticələrində fiziki şəxslərlə əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlərin xüsusi çəkisi kifayət qədər artmışdır;
- xarici investisiyalarda bank sektorunun payı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır;
- Azərbaycanın bank sistemi müəyyən növ əməliyyatların aparılması üzrə ixtisaslaşmanı tədricən inkişaf etdirir.

Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi əsasında maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən rəhbərlik müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməlidir. Rəhbərliyin müəssisəni ləğv etmək və ya həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq niyyətində olmadığı və ya bundan qaçmaq üçün real imkan olmadığı halda, maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi əsasında hazırlanmalıdır.

Bank, Access Bank-ın fəaliyyətinin davamlılığının təmin edilməsinə və (və ya) bərpasına yönəlmiş Tədbirlər Planını hazırlayıb təsdiqləmiş, qeyri-standart və fəvqəladə hallar zamanı, o cümlədən gözlənilməz likvidlik çatışmazlığı halında,

likvidliyin doldurulması mənbələrinin müəyyən edilməsi də daxil olmaqla, Bankın bölmələrinin fəaliyyətinin prosedurunu müəyyən edir.

Likvidlik itkisi riski səviyyəsinin yüksəlməsi ehtimalının qarşısını almaq üçün Bank ehtimalı yüksək olmayan hipotetik hadisələr əsasında stress testi keçirir.

Likvidlik riski stress testi aşağıdakı iki üsuldən istifadə etməklə həyata keçirilir (Жданкин Н.А. 2020):

1) Əmsal metodu (stress altında likvidlik əmsallarının (göstəricilərinin) qiymətlərinin müəyyən edilməsi).

Bank likvidlik itkisi riskinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün Bank tərəfindən istifadə olunan hər bir göstərici üçün limitləri və signal dəyərlərini təsdiq etmişdir. Stress testi aparılarkən, müəyyən edilmiş ssenarilər tətbiq edilərkən (hesablanmış göstəricilərdə cüzi pisləşmə 10% və hesablanmış göstəricilərdə əhəmiyyətli dərəcədə pisləşmə 30%) və əldə edilmiş nəticələrin limitlə müqayisəsi zamanı bu göstəricilərdə dəyişikliklərin təhlili aparılır. Rusiya Bankı tərəfindən təsdiq edilmiş məcburi əmsalların dəyərləri;

2) Aktiv və öhdəliklərin ödəmə müddətləri üzrə boşluqların təhlili üsulu (boşluqların təhlili üsulu).

Stress-testin nəticələri Bankın İdarə Heyətinə və Müşahidə Şurasına baxılmaq üçün təqdim edilir və risk səviyyəsinin və kapital tələblərinin planlaşdırılması prosesində istifadə olunur. Stress testinin nəticələrinə əsasən, zəruri hallarda mümkün itkiləri minimuma endirmək / kapital adekvatlığını qorumaq üçün stresli vəziyyətlərdə mümkün düzəldici tədbirlər hazırlanır.

Likvidlik riskinin idarə edilməsi sisteminin fəaliyyətinə nəzarət Bankın bütün səviyyələrində aşağıdakı əsas nəzarət prosedurlarını həyata keçirməklə həyata keçirilir (Баринова В.А., Земцов С.П., Царева Ю.В. 2020):

- Bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti tərəfindən nəzarət;
- Daxili Audit Xidməti tərəfindən nəzarət. Müəyyən edilmiş formatda hesabatlarla birlikdə likvidliyin itirilməsi riskinə nəzarətin əsas vasitələri bunlardır:
 - tələb hesabları üzrə qalıqların dinamikasının, təcili borclanma dinamikasının, müddətli aktivlərin ödənilməsi dinamikasının daimi monitorinqi;

- banklararası bazarda mövcud olan faktiki vəsait limitinin (valyutalar üzrə ayrıca) ölçüsünə nəzarət.

Bankın Müşahidə Şurası likvidlik riskinin idarə edilməsi prosedurlarının Bankın İdarə Heyəti tərəfindən rüblük olaraq təqdim olunan likvidlik riskinin idarə edilməsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin nəticələri və Daxili Audit Xidmətinin görülmüş işlərə dair hesabatları əsasında effektivliyinə nəzarəti həyata keçirir.

Daxili Audit Xidməti:

1) daxili audit xidmətinin təsdiq edilmiş İş Planları əsasında müəyyən edilmiş fasilələrlə likvidliyin itirilməsi riskinin idarə edilməsi prosedurlarının uyğunluğu və effektivliyinin auditini aparır;

2) yoxlamaların nəticələrinə əsasən, zəruri hallarda likvidliyin itirilməsi riskinin idarə edilməsi prosedurunun optimallaşdırılması üzrə tövsiyələr verir və bu tövsiyələrin icrasına nəzarət edir;

3) ildə ən azı bir dəfə likvidliyin itirilməsi riskinin qiymətləndirilməsi metodlarının effektivliyinə nəzarət edir;

4) auditin nəticələri, o cümlədən Bankda daxili risklərin qiymətləndirilməsi sistemlərinin fəaliyyətində aşkar edilmiş çatışmazlıqlar barədə məlumat verir, yoxlanılan bütün struktur bölmələrin rəhbərlərinə, fasilələrlə Bankın İdarə Heyətinin və Bankın Müşahidə Şurasına qədər, Daxili Audit Xidmətinin təsdiq edilmiş İş Planları əsasında yaradılmışdır.

Likvidliyin itirilməsi riski, o cümlədən likvidlik əmsallarının dəyəri, likvidlik əmsallarının dinamikası barədə məlumatlar Risklərin İdarə Edilməsi Xidməti tərəfindən əhəmiyyətli risklərə dair hesabatlara daxil edilir, onların tezliyi bu hesabatın II Bölməsində göstərilir.

3.2. Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması və yenidən təşkili şəraitində mühasibat uçotu

Təşkilatlara biznesin həyata keçirilməsində fəaliyyət azadlığı verilir. Həqiqətən də, Mülki Məcəllənin normalarına görə, sahibkarlıq fəaliyyəti öz riski ilə həyata keçirilən müstəqil fəaliyyətdir. Lakin belə müstəqillik o demək deyil ki, təşkilat mövcud qanunvericiliyin normalarına əməl etməmək və ya onlara məhəl qoymamaq hüququna malikdir. Müəyyən edilmiş qaydanı pozanların fəaliyyəti məcburi dayandırılmalıdır. Bundan əlavə, təşkilat öz rəhbərinin və ya təsisçisinin qərarı ilə kommersiya fəaliyyətini müvəqqəti dayandıra bilər.

Sahibkarlıq öz riski ilə həyata keçirilən müstəqil fəaliyyətdir, əmlakın istifadəsindən sistemə mənəfət əldə etməyə yönəldilmiş, şəxslər tərəfindən malların satışı, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bu kimi qeydiyyatla alınır.

Təşkilatın fəaliyyətinin məcburi dayandırılmasının növləri fəaliyyətin inzibati dayandırılması və fəaliyyətin müvəqqəti qadağan edilməsi ola bilər.

Təşkilat illik maliyyə hesabatlarında dayandırılmış fəaliyyətlər haqqında aşağıdakı məlumatları açıqlayır (Орловский В.М., 2020):

a) dayandırılacaq fəaliyyətin təsviri:

- daxilində fəaliyyətə xitam verən əməliyyat və ya coğrafi seqment (seqmentin bir hissəsi, seqmentlər toplusu);

- fəaliyyətə xitam verilmiş kimi tanınma tarixi;

- məlumdursa və ya müəyyən edilə bilərsə, müəssisənin fəaliyyətinin dayandırılmasının başa çatması gözlənilən tarix və ya dövr;

b) fəaliyyətə xitam verilməsinin bir hissəsi kimi xaric edilməsi və ya geri alınması gözlənilən təşkilatın aktiv və öhdəliklərinin dəyəri;

c) vergitutmadan əvvəl gəlirlərin, xərclərin, mənəfətin və ya zərərin məbləği, habelə dayandırılmış fəaliyyətlə bağlı hesablanmış gəlir vergisinin məbləği;

d) cari hesabat dövrü ərzində cari, investisiya və maliyyə fəaliyyətləri kontekstində dayandırılmış fəaliyyətlərlə bağlı pul vəsaitlərinin hərəkəti.

“a” və “b” yarımbəndlərində göstərilən məlumatlar təşkilat tərəfindən maliyyə hesabatlarına izahat qeydində açıqlanır.

Bu bəndin “c” və “d” yarımbəndlərində nəzərdə tutulmuş məlumatların müvafiq olaraq mənfəət və zərər və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda və ya maliyyə hesabatlarına izahat qeydində açıqlanması tövsiyə olunur.

Dayandırılmış fəaliyyətlə bağlı məlumatların təşkilatın maliyyə hesabatlarında açıqlanmasına dair nümunələr bu Qaydalara Əlavədə verilmişdir.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları tərtib edilərkən dayandırılmış fəaliyyətlə bağlı aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər, mənfəət və zərərlər haqqında məlumatlar konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarının tərtibi qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilmiş payda açıqlanır. Dayandırılmış fəaliyyətlər haqqında məlumatların maliyyə hesabatlarında açıqlanması üsulu konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını tərtib etmək öhdəliyi həvalə edilmiş təşkilat tərəfindən müəyyən edilir.

Aktivlər ləğv edildikdə və ya dayandırılmış fəaliyyətlərlə bağlı öhdəliklər ödənildikdə, təşkilat birbaşa maliyyə nəticələri haqqında hesabatda və ya maliyyə hesabatlarına izahat qeydində mənfəətin (zərərin) məbləğini, aktivlərin silinməsi və ya öhdəliklərin ödənilməsi ilə bağlı, vergidən əvvəl və müvafiq gəlir vergisinin məbləği açıqlayır.

Müəssisənin alqı-satqı müqaviləsi(lər)i bağladığı həmin aktiv və öhdəliklər üçün maliyyə hesabatlarına izahlı qeyd aktivin satış qiymətini (təxmini xaricolma xərcləri çıxıldıqdan sonra), pul vəsaitlərinin daxilolma vaxtını və müvafiq aktiv və öhdəliklərin balans məbləğidir.

Dayandırılmış əməliyyatlar üçün ehtiyatlar üçün təşkilat “İqtisadi fəaliyyətin şərti faktları” Mühasibat Uçotu Qaydalarının tələblərinə uyğun olaraq məlumatları açıqlayır.

Aktivin dəyərsizləşməsinin məbləği mənfəət və zərər haqqında hesabatda açıqlanmalıdır, müvafiq mühasibat uçotu qaydaları aktivin dəyərinin azalmasının məbləğinin yenidən qiymətləndirmə məbləğləri çərçivəsində əlavə kapitalın azalmasına aid edilməsini tələb etdiyi hallar istisna olmaqla, belə obyektə yığılmış və ya bu məbləğlərin əks etdirilməsi üçün başqa prosedur nəzərdə tutulmuşdur.

Təşkilat bu Qaydaların 7-ci bəndinə uyğun olaraq fəaliyyətə xitam verilmiş hesab edildiyi hesabat ilindən fəaliyyətə xitam verilməsinin başa çatdığı hesabat dövrünə (o cümlədən) qədər, yəni dayandırılmış fəaliyyət haqqında məlumatları açıqlayır. fəaliyyətə xitam vermək proqramı faktiki olaraq başa çatmışdır (buna dair hesablaşmaların tamamlanmamasına baxmayaraq) və ya təşkilat ondan imtina etmişdir.

Dayandırılmış fəaliyyətlər üzrə ehtiyatlar dayandırılmış fəaliyyətlərin tanınmasından əməliyyatların dayandırılmasının başa çatmasına qədər olan dövr ərzində hər hesabat ilinin sonuna nəzərdən keçirilməli və düzəliş edilməlidir. Fəaliyyətin dayandırılması başa çatdıqdan sonra ehtiyatın qalan məbləği əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı öhdəliklərin müddətindən asılı olaraq müəyyən edilmiş müddət ərzində istifadəyə verilir (Turner J., Akinremi T. 2020).

Fəaliyyətə xitam verilmiş hesab edilən hesabat dövrünün sonunda, təşkilat, bu Qaydaların 9-cu bəndinin tələblərinə əsasən, aktivlərin dəyərsizləşməsindən zərəri tanıyır. Eyni zamanda, balans hesabatında aktivlərin məbləğləri onların dəyərində tanınmış azalma nəzərə alınmaqla göstərilir, aktivlərin dəyərində azalma məbləği isə mənfəət və zərər haqqında hesabatda digər xərclərin bir hissəsi kimi açıqlanır (hallar istisna olmaqla, aktivlərin köhnəlməsi məbləği birbaşa əlavə kapitalın uçotu hesabında əks etdirildikdə və ya bu məbləğlərin əks etdirilməsi üçün başqa prosedur nəzərdə tutulduqda).

Hər hesabat ilinin sonuna, fəaliyyətin dayandırılmış kimi tanınmasından fəaliyyətə xitam verilməsinin başa çatmasına qədər olan dövr ərzində təşkilat balansda əks olunan aktivlərin məbləğini onların bazar dəyərindəki mümkün dəyişikliyə əsasən yeniləyir. Aktivin cari bazar dəyəri artdıqda, müəssisə həmin aktiv üzrə əvvəllər tanınmış dəyərsizləşmə zərərinə qədər digər gəlirləri tanıyır.

Hesabat dövründən əvvəlki dövrlər üzrə maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatlar, fəaliyyəti dayandırılmış kimi tanındıqdan sonra hazırlanmış, aktivlərin bölüşdürülməsi üçün düzəliş edilməlidir, hesabat məlumatlarının əvvəlki hesabat dövrlərinin göstəriciləri ilə müqayisəsi üçün dayandırılmış fəaliyyətlərdən öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və pul vəsaitlərinin hərəkətidir.

Yenidən təşkil zamanı yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin və ya onların bir hissəsinin bütün hüquq və vəzifələri digər hüquq subyektlərinə keçir, yəni universal varislik yaranır.

Cədvəl 4: Yenidənqurma növlərinin təsnifatı

Yenidən təşkilin növləri:	Yeni hüquqi şəxslərin yaradılması və ya mövcud hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin dayandırılması			
	Birinin yaradılması	Bir neçəsinin yaradılması	Birinin dayandırılması	Bir neçəsinin dayandırılması
təşkilatların birləşməsi	+	-	-	+
təşkilata qoşulması	-	-	+	+
təşkilatın bölgüsü	-	+	+	-
təşkilatın ayrılması	+	+	-	-
təşkilat transformasiyası	+	-	+	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Müəssisələrin birləşməsi iki və ya daha çox müəssisənin bütün hüquq və vəzifələrinin ona keçməsi ilə yeni müəssisənin yaradılmasıdır. Bundan sonra sonuncunun fəaliyyəti dayandırılır. Qoşulma formasında yenidən təşkil yeni yaranmış hüquqi şəxsin - varisin dövlət qeydiyyatına alındığı andan başa çatmış hesab edilir. Həmin andan onu yaradan hüquqi şəxslər öz fəaliyyətini dayandırmış hesab edilir.

Təşkilatın mənsubiyyəti bir və ya bir neçə hüquqi şəxsin bütün hüquq və vəzifələrinin digər (mövcud) hüquqi şəxsə keçməsi ilə fəaliyyətinin dayandırılmasıdır.

Satınalma iqtisadi (əsasən xarici) ədəbiyyatda təsbit olunmuş ümumi termin kimi, bir cəmiyyətin digər cəmiyyət üzərində nəzarəti əldə etməsini ifadə edən ələ keçirməkdən fərqləndirilməlidir. Bu mənada əldə etmə, əldə edilmiş hüquqi şəxsin əldə edənə qoşulması şəklində, beləcə başqa yollarla nəzarəti təmin etmək, qəbul edilmiş hüquqi şəxsin fəaliyyətinin dayandırılmasını nəzərdə tutmayan (məsələn, nizamnamə kapitalındakı səhmlərin (payların) yüz faizini almaqla) yenidən təşkili başa düşə bilər.

Təşkilatın ayrılması hüquqi şəxsin bütün hüquq və vəzifələrinin bir neçə (iki və ya daha çox) yeni yaradılmış hüquqi şəxsə keçməsi ilə fəaliyyətinin dayandırılmasıdır (Ritter T., Pedersen C.L. 2020).

Bir təşkilatın ayrılması qanunvericilik ilə nəzərdə tutulmuş yenidənqurma növlərindən biridir. Yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin əmlakının bir hissəsi əsasında ayrılması nəticəsində ayrılan balansə uyğun olaraq hüquq və vəzifələri olan yeni hüquqi şəxs (və ya bir neçə yeni hüquqi şəxs) yaradılır; bu halda yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin fəaliyyətinə xitam verilmir.

Bölmə hüquqi şəxsin təsisçilərinin (iştirakçılarının) və ya orqanının qərarı ilə həyata keçirilir, təsis sənədləri ilə buna icazə verilmiş, habelə qanunla müəyyən edilmiş hallarda, hüquqi şəxsin onun tərkibindən bir və ya bir neçə hüquqi şəxsin ayrılması şəklinə yenidən təşkili səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı və ya məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilir.

Təşkilatın çevrilməsi bir təşkilati-hüquqi formalı hüquqi şəxsin bütün hüquq və vəzifələrinin başqa təşkilati-hüquqi formada yeni yaradılmış digər hüquqi şəxsə keçməsi ilə ləğv edilməsidir.

Qanunvericilik hüquqi şəxslərin transformasiyasına müəyyən məhdudiyətlər qoyur. Beləliklə, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (MMC) qapalı səhmdar cəmiyyətinə (QSC) və ya açıq səhmdar cəmiyyətinə (ASC) və ya istehsal kooperativinə (lakin təsərrüfat ortaqlığına deyil) çevrilə bilər; istehsal kooperativi - MMC, QSC, ASC və ya təsərrüfat ortaqlığında; ASC və QSC MMC-yə, istehsal kooperativinə və ya qeyri-kommersiya təşkilatına və s (Morrish S.C., Jones R. 2020).

Hüquqi şəxsin yenidən təşkili, bir qayda olaraq, o, könüllü olaraq, təsisçilərinin və ya təsis sənədləri ilə səlahiyyətli orqanının, məsələn, iştirakçılarının ümumi yığıncağının qərarı ilə həyata keçirilir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda birləşmə, qoşulma və ya çevrilmə formasında könüllü yenidən təşkil dövlət orqanlarının əvvəlcədən razılığı ilə həyata keçirilə bilər. Belə razılığın əmtəə bazarında dominant mövqə tuta biləcək təsərrüfat subyektlərinin yaranmasına nəzarət edən antiinhisar orqanlarından alınması tələb olunur.

Kommersiya təşkilatlarının hər hansı birliyinin (birlik və birliklərin) birləşməsi və qoşulması hallarında antiinhisar orqanlarının ilkin razılığı tələb olunur; kommersiya təşkilatlarının birləşməsi və əldə edilməsi, onların aktivlərinin ümumi məbləği minimum əmək haqqının 100.000-dən çox olduqda (və minimum əmək haqqının 50.000-ni keçdikdə, yenidən təşkil edilməsi barədə antiinhisar orqanına məcburi bildiriş tələb olunur); aktivləri minimum əmək haqqının 50.000-dən çox olan unitar müəssisələrin ayrılması və ayrılması (bu, müvafiq əmtəə bazarında payı 35%-dən çox olacaq təsərrüfat subyektinin yaranmasına səbəb olarsa). Bu tələblər pozulduqda, antiinhisar orqanı baş vermiş yenidən təşkilin etibarsız hesab edilməsini məhkəmə qaydasında tələb etmək hüququna malikdir.

Yenidən təşkil olunmaqla yaradılmış hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı yenidən təşkil edilən hüquqi şəxslərin olduğu yer üzrə aparılır.

Yenidən təşkili nəticəsində yaradılan hüquqi şəxslərin yerləşdiyi yer yenidən təşkil edilən hüquqi şəxsin yerləşdiyi yerdən fərqlidirsə, qeydiyyat orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə qaydası hökumət tərəfindən müəyyən edilir.

Yenidən təşkil bir və ya bir neçə hüquqi şəxsin fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb olduqda, qeydiyyat orqanı yeni yaranmış hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında müvafiq qeydiyyat orqanından məlumat aldıqdan sonra həmin hüquqi şəxslərin fəaliyyətinə xitam verilməsi barədə hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestrinə qeyd edir.

Yenidən təşkiləmə yolu ilə yaradılmış hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması üçün sənədlərin təqdim edilməsi qaydada ümumi qaydalara uyğun həyata keçirilir. Qeydiyyat orqanı ərizəçiyə yenidən təşkil yolu ilə yaradılmış hüquqi şəxsin qeydiyyatı üçün təqdim edilmiş sənədlərin qəbulu haqqında qəbz verir.

3.3. Kommersiya təşkilatlarının yenidən təşkili və ləğv edilməsi zamanı mühasibat hesabatının tərtib edilməsinin metodiki məsələləri

Son illərdə müəssisələrin istehsal-maliyyə fəaliyyətində qeyri-maddi aktivlərin rolu xeyli artmışdır. Bu onunla bağlıdır ki, kommersiya təşkilatlarının qeyri-maddi aktivləri onların investisiya cəlbədiciyini artırmağa və rəqabət üstünlüklərini artırmağa kömək edir. Hazırda əqli mülkiyyət kommersiya təşkilatlarının səmərəli inkişafı üçün müəyyən edici resursa çevrilir. Bazarın hazırkı inkişafı səviyyəsi onun iştirakçıları qarşısında qeyri-maddi aktivlərin istifadəsinin və uçotunun təkmilləşdirilməsi sahəsində yeni vəzifələr qoyur. Mövcud qeyri-maddi aktivlərin (əmtəə nişanları, istehsal sirləri, faydalı modellər və s.) maliyyə hesabatlarında tanınması müəssisənin maliyyə hesabatlarının xarici və daxili istifadəçilər üçün informasiya məzmununu və etibarlılığını artırır.

Kommersiya təşkilatlarında mövcud mühasibat təcrübəsinin təhlili qeyri-maddi aktivlərin uçotu və hesabatı problemlərinin Rusiya müəssisələri üçün hələ də aktual olduğunu göstərir. Hesabatda, bir qayda olaraq, yalnız əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər əks etdirilir, təşkilatın özü tərəfindən yaradılmış patentlər, əmtəə nişanları, xidmət nişanları, faydalı modellər, nou-hau və s. qiymətləndirilmir və onların maliyyə hesabatlarında əks etdirilmir. Kommersiya təşkilatlarının yenidən təşkili prosedurlarının həyata keçirilməsi prosesində bu fakt çox vaxt diqqətdən kənar qalır və əslində bir çox hallarda biznesin əsas dəyərini təşkil edən qeyri-maddi aktivlərdir. Buna görə də, müəllifin fikrincə, müəssisələrin yenidən təşkilinin ayrı-ayrı növlərinin həyata keçirilməsi zamanı qeyri-maddi aktivlərin müəyyən edilməsinə və uçotuna xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müəssisələrin yenidən təşkili zamanı mühasibat uçotu məsələlərinə baxılaraq qeyd edilməlidir ki, Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq hüquqi şəxsin yenidən təşkili zamanı birləşmə formasında həyata keçirilir, onların hər birinin qoşulması, çevrilməsi, hüquq və vəzifələri təhvil-təslim aktına uyğun olaraq yeni yaranmış hüquqi şəxsə keçir. Hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə, hüquqi şəxsin ayrılması və ayrılması formasında həyata keçirildikdə, onun hüquq və vəzifələri ayrılma balansına uyğun olaraq yeni yaranan hüquqi şəxslərə keçir. Qeyd edək ki, yenidən

təşkil edildikdə, intellektual fəaliyyətin nəticəsi və ya fərdiləşdirmə vasitəsinə müstəsna hüququn ötürülməsi mülkiyyətçidən başqa şəxsə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq universal varislik qaydasında hüquq sahibi ilə müqavilə bağlanmadan həyata keçirilir (Guenzi P., Habel J. 2020).

Əqli mülkiyyət obyektlərinə müstəsna hüququn müqaviləsiz keçməsi faktı dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

Mövcud mühasibat uçotu sistemi yenidən təşkili nəticəsində müəyyən edilmiş qeyri-maddi aktivlərin hesabatında hesabatın verilməsi qaydası məsələlərini ayrıca müəyyən etmir. Buna görə də, yenidən təşkil şəraitində onların uçotunun qanunvericilik səviyyəsində indiyədək həll edilməmiş ən mühüm vəzifələrdən biri yenidən təşkil edilən təşkilatların balansına daxil olmayan hüquqi varislərin müəyyən edilməsi və maliyyə hesabatlarında onların fəaliyyətində iştirak edən qeyri-maddi aktivlərin əks etdirilməsidir.

Bu problemin həlli konsepsiyası beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarında öz əksini tapmışdır. Beləliklə, qeyri-maddi aktivlərin hesabatının verilməsi məsələləri BMS 38 (IAS) “Qeyri-maddi aktivlər” və MHBS (IFRS) 3 “Müəssisələrin birləşməsi” standartlarında açıqlanır. Müəssisələrin birləşməsində istifadə olunan qeyri-maddi aktivlərin uçotu ilə bağlı MHBS-nin bəzi müddəaları, müəllifin fikrincə, şirkətlərin yenidən təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır. Qeyd edək ki, MHBS-də müəssisələrin birləşməsi əldə edilmiş müəssisə üzərində nəzarətin əldə edilməsi kimi müəyyən edilir. Beləliklə, MHBS 3 “Müəssisələrin birləşməsi” şirkətin satın alınması və şirkət üzərində nəzarətin əldə edilməsi kimi şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb edir.

Bununla belə, yerli təşkilatların birləşmə və ya qoşulma formasında yenidən təşkili zamanı bir şirkət digəri tərəfindən alınmır, lakin yenidən təşkil edilən təşkilatların aktiv və öhdəlikləri universal varislik əsasında varisə keçir. Lakin buna baxmayaraq, müəllifin fikrincə, müəssisələrin yenidən təşkili zamanı mühasibat uçotu təcrübəsində MHBS-da mövcud olan tövsiyələri nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, MHBS (IFRS) 3 “Müəssisələrin birləşməsi” müəssisələrin birləşməsi zamanı əvvəllər tanınmamış aktivləri maliyyə hesabatlarına daxil etməyə

imkan verir. Birləşmə prosesinin və nəticələrinin əks olunması bu MHBS-nin 13-cü bəndi ilə aşağıdakı qaydada tənzimlənir: “Alıcı müəssisənin tanınma prinsipi və şərtlərini tətbiq etməsi, əldə edilmiş müəssisənin əvvəllər öz maliyyə hesabatlarında aktiv və öhdəliklər kimi tanımadığı müəyyən aktiv və öhdəliklərin tanınması ilə nəticələnmə bilər” (Fletcher G., Griths M. 2020).

Normal biznes fəaliyyəti zamanı təşkilatlar qeyri-maddi aktivlər yarada bilər, lakin onlar həmişə mühasibat uçotunda və hesabatda belə əks olunmur. Çox vaxt bu aktivlərin dəyərini sonradan müəyyən etmək və onları uçota almaq üçün onların yaradılması xərcləri yığılmır. Bu, müstəqil şəkildə yaradılmış aktivin gələcək iqtisadi səmərə yarada bilən qeyri-maddi aktiv olub-olmadığını əvvəlcədən müəyyən etməyin çətin olması və həmçinin belə aktivin dəyərini müəyyən etməyin kifayət qədər çətin olması ilə əlaqədardır.

Bəzi hallarda müəssisənin özü tərəfindən yaradılmış qeyri-maddi aktivlərin yaradılması, saxlanması və ya gücləndirilməsi xərclərini gündəlik fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərdən ayırmaq olmur. Beləliklə, məsələn, müəssisənin özü tərəfindən yaradılmış əmtəə nişanları, xidmət nişanları, ticarət sirləri, faydalı modellər və oxşar obyektlər çox vaxt qeyri-maddi aktivlər kimi uçota alınmır, çünki müəssisənin özü tərəfindən yaradılmış bu və buna bənzər obyektlərin xərcləri, ümumən biznesin inkişafı ilə bağlı xərclərdən fərqləndirmək mümkün deyil, buna görə də, müəllifin fikrincə, müəssisələrin yenidən təşkili zamanı, faktiki olaraq varislərin hüququna keçən, lakin əvvəllər sələfin hesabat hüququnda əks olunmayan qeyri-maddi aktivlərin “gizli” obyektlərini müəyyənləşdirmək və hesabatda əks etdirmək lazımdır. Bu, ilk növbədə, yenidən təşkil zamanı varis kimi mühasibat uçotu sistemi deyil, faktiki olaraq köçürülmüş aktivlər və öhdəliklər haqqında məlumatların ötürülməsi ilə mümkün olur, ikincisi, müəssisənin yenidən təşkili mühasibat uçotunun əsas prinsiplərindən birini - təşkilatın fasiləsizliyi prinsipini pozduğuna görə. Bu üsulla müəyyən edilmiş qeyri-maddi aktivlərin təhvil-təslim aktına və ya ayırma balansına daxil edilməsi məqsəduyğundur.

Sələf tərəfindən uçota alınmayan belə obyektlərin təhvil-təslim aktı və ya ayırma balansının tərkibinə daxil edilməsi barədə qərar qəbul edilərkən müəssisələr

bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Müəssisənin yenidən təşkili zamanı müəyyən edilmiş qeyri-maddi aktivlərin qeydiyyatata alınması üçün müəllifin fikrincə, aşağıdakı məsələlər üzərində dayanmaq lazımdır (Donthu N., Gustafsson A. 2020):

- qeyri-maddi aktivlərin tanınması üçün bütün şərtlərin yerinə yetirilməsi;
- qeyri-maddi aktivlərin uçota alınmalı olduğu dəyərin müəyyən edilməsi;
- qeyri-maddi aktivlərin müəyyən edilmiş obyektlərinin təşkilatın qeyri-maddi aktivlərinin tərkibinə daxil edilməsinin zəruri olduğu anın müəyyən edilməsi.

Obyektlərin qeyri-maddi aktivlərə daxil edilməsi üçün tanınması üçün zəruri şərt onların hüquqi təminatıdır. Mülki qanunvericiliyə uyğun olaraq, intellektual fəaliyyət obyektləri və fərdiləşdirmə vasitələri müvafiq qorunma hüququ olduqda hüquqi müdafiəyə tabedir. Buna görə də, MBS (BMS) 38 “Qeyri-maddi aktivlər”dən fərqli olaraq “Qeyri-maddi aktivlərin uçotu” Mühasibat Uçotu Qaydası, obyektin qeyri-maddi aktivlərin bir hissəsi kimi tanınmasının şərtlərindən biri kimi düzgün tərtib edilmiş sənədlərin olmasını tələb edir, aktivin özünün mövcudluğunu və bu təşkilatın intellektual fəaliyyətin nəticəsi və ya fərdiləşdirmə vasitəsi hüququnu təsdiq edən. Belə sənədlər patentlər, şəhadətnamələr, digər mühafizə sənədləri, əqli fəaliyyətin nəticəsi və ya fərdiləşdirmə vasitəsinə müstəsna hüququn özgəninkiləşdirilməsi haqqında müqavilə, müqaviləsiz müstəsna hüququn ötürülməsini təsdiq edən sənədlər və s (Conger K., Satariano A., Isaac M. 2020).

Belə ki, yenidən təşkili prosesində təyin edilmiş əqli mülkiyyət obyektini qeyri-maddi aktiv kimi qəbul edən şəxs kimi tanımaq üçün ilk növbədə (olmadıqda) müvafiq mühafizə sənədini almaq lazımdır. Belə ki, ixtiralar, faydalı modellərə və sənaye nümunələrinə müstəsna hüquqlar əqli mülkiyyətə icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilmiş patentlər və ya beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində qüvvədə olan patentlərlə təsdiq edilir. Əmtəə nişanı üçün, yəni hüquqi şəxslərin və ya fərdi sahibkarların mallarının fərdiləşdirilməsi üçün istifadə olunan təyinat, habelə xidmət nişanı, yəni təyinat, hüquqi şəxslər və ya fərdi sahibkarlar tərəfindən görülən işlərin və ya göstərdikləri xidmətlərin fərdiləşdirilməsinə xidmət edən, əmtəə nişanı (xidmət nişanı) üçün

sertifikatla təsdiq edilmiş müstəsna hüquq tanınır. İxtiralar, faydalı modellər və sənaye nümunələri üçün əqli hüquqlar patent hüquqları ilə təsdiqlənməlidir.

Bundan əlavə, yenidən təşkil edilmiş təşkilat tərəfindən uçota alınmayan obyektlərin qeyri-maddi aktiv kimi mühasibat uçotuna qəbul edilməsi üçün bir anda aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilməlidir:

- obyekt gələcəkdə təşkilata iqtisadi fayda gətirə bilməlidir;

- obyekt digər aktivlərdən təcrid etmək və ya ayırmaq (identifikasiya etmək) mümkün olmalıdır;

- obyekt uzun müddət istifadə üçün nəzərdə tutulmalıdır, yəni faydalı istifadə müddəti 12 aydan çox olmalıdır. və ya 12 aydan artıq olduqda normal əməliyyat dövrü;

- varis təşkilat 12 ay ərzində obyektin satışını öz üzərinə götürməməlidir. və ya 12 aydan artıq olduqda normal əməliyyat dövrü;

- obyektin faktiki (ilkin) dəyəri etibarlı şəkildə müəyyən edilməlidir;

- obyektin maddi-əsas forması yoxdur.

Yenidən təşkili nəticəsində müəyyən edilmiş qeyri-maddi aktivlər haqqında hesabatın verilməsi qaydası məsələsini həll etmək üçün müəyyən edilən dəyərin növünü dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Bu məsələni həll edərkən, ianə müqaviləsi əsasında alınmış və ya inventarizasiya zamanı müəyyən edilmiş qeyri-maddi aktivlərin uçotunun mövcud proseduru ilə bənzətmə aparmaq olar, baxmayaraq ki, sonuncu yenidən təşkil zamanı əvvəllər uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlərin müəyyən edilməsi proseduru ilə eyniləşdirilməmişdir. Buna əsasən, əvvəllər uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlərin dəyəri onların cari dəyəri əsasında müəyyən edilməlidir: bazar və ya ədalətli dəyər. Bazar dəyəri qiymətləndirmə standartıdır, ədalətli dəyər isə MHBS-da istifadə edilən qiymətləndirmə standartıdır. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları ədalətli dəyəri məlumatlı, istəyən və müstəqil tərəflər arasında əməliyyat zamanı aktivin mübadilə edilə biləcəyi məbləğ kimi müəyyən edir (Zenker S., Kock F. 2020).

Qeyd etmək lazımdır ki, “bazar dəyəri” və “ədalətli dəyər” anlayışları bütün hallarda ekvivalent olmasa da, ümumiyyətlə uyğundur. Beləliklə, ədalətli dəyər

yuxarıda göstərilən marketinq dövrünü nəzərə almır və aktivlərin normal qaydada xaric edilməsi üçün marketinq dövründə mövcud olanlardan başqa şərait və şərtlərdə satışı nəzərdə tuta bilər. Qeyri-maddi aktivlərə münasibətdə bu anlayışlar sinonim sayıla bilər, çünki digər aktivlərdən fərqli olaraq onların dəyəri əksər hallarda yalnız gəlir yanaşması metodları ilə müəyyən edilə bilər.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, bazar (ədalətli) dəyərin ən yaxşı sübutu eyni ərazidə yerləşən, eyni vəziyyətdə olan və oxşar əməliyyat şəraitinə məruz qalan oxşar aktivlər üçün aktiv bazarda mövcud qiymətlərdir. Bu zaman qiymətləndirilən əmlakın bazar (ədalətli) dəyərini müəyyən etmək üçün “birbaşa bazar dəyəri” anlayışından istifadə edilir. Bununla belə, təbiətinə görə, bir qayda olaraq, unikal obyektlər olan nəzərdən keçirilən qeyri-maddi aktivlərə münasibətdə bu, qaydadan daha çox istisnadır. Ona görə də aktiv bazarda qiymətləndirilən qeyri-maddi aktivlər obyektinin dəqiq analoqunu tapmaq mümkün deyilsə, o zaman cari qiymətləri tapmaq və istifadə etmək mümkün deyil. Bu halda, təşkilatın özü və ya onun cəlb etdiyi ixtisaslı qiymətləndirici ədalətli dəyəri müəyyən etmək üçün onun təxmin edilən bazar (ədalətli) dəyərini qiymətləndirir. Ənənəvi olaraq, qiymətləndirmə proseduruna üç yanaşma əsasında dəyərin müəyyən edilməsi daxildir: müqayisəli, maya dəyəri və gəlir. Bu və ya digər yanaşmanın seçimi kəmiyyət və keyfiyyət amillərindən asılıdır, xüsusən (Громов В.В., Милоголов Н.С. 2020):

- aktivlərin gəlir və mənfəət əldə etməsinə təsir dərəcəsi;
- oxşar aktivlərin yenidən yaradılması və ya əldə edilməsinin çətinliyi;
- qiymətləndirmə məqsədləri üçün aktiv haqqında məlumatın mövcudluğu, əlçatanlığı və etibarlılığı.

Gəlir yanaşmasından istifadə etməklə qeyri-maddi aktivin ədalətli (bazar) dəyərinin müəyyən edilməsi müəssisənin aktivdə təcəssüm olunmuş gələcək iqtisadi səmərə əldə etməsi ehtimalı ilə bağlı bazarın gözləntilərinə əsaslanır. Qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi, hətta onların alınma vaxtı və məbləği ilə bağlı qeyri-müəyyənlik olsa belə, iqtisadi səmərələrin gözlənilməsinə əsaslanır. Gəlir yanaşması metodlarının mahiyyəti qeyri-maddi aktivin istifadəsindən gözlənilən gəlir axını əsasında onun dəyərini hesablamaqdır. Gəlir yanaşması daxilində əsas

qiymətləndirmə üsulları “diskontlaşdırılmış pul vəsaitlərinin hərəkəti” metodu və “mənfəət kapitallaşması” üsuludur. Əmtəə nişanları kimi qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün ən çox tanınan və geniş istifadə edilən üsul qonorarların cari dəyərinin hesablanmasına əsaslanan “diskontlaşdırılmış pul vəsaitlərinin hərəkəti” metodu və artıq mənfəətin hesablanmasına əsaslanan “kapitallaşdırma” üsuludur.

Öz dizaynınızın, məsələn, proqram məhsullarının qeyri-maddi aktivlərinin dəyərini təyin edərkən xərc yanaşmasını tətbiq edə bilərsiniz. Xərc yanaşması həmçinin qeyri-maddi aktivin qeyri-adi xüsusiyyətlərə malik olması və başqa istehsalçıdan dəyişdirilə və ya satın alınma bildiyi hallarda tətbiq edilir. Dəyişdirmə xərclərini hesablamaq üçün tələb olunan vaxtı nəzərə alaraq oxşar məhsulun yaradılması və sınaqdan keçirilməsi üçün real xərclər haqqında məlumat lazımdır. Bu yanaşmanın əsas çətinliyi ondan ibarətdir ki, aktivin dəyişdirilməsinin dəyəri haqqında etibarlı məlumat tapmaq çətinidir. Xərc yanaşması yeni yaradılmış və hələ bazara çıxarılmamış əmtəə nişanlarının qiymətləndirilməsində tətbiq edilir. Məsələn, əgər yenidən təşkil edilən təşkilat xüsusi proqram təminatına malikdirsə, istehsal xəttinin işini avtomatlaşdırmaq üçün istifadə olunur və bu cür proqram məhsulları üçün aktiv bazar yoxdur, onda təşkilatın proqram təminatının dəyişdirilməsi xərclərini tərtibatçıların orta sayının işlənmə müddətinin və orta əmək haqqının məhsulu kimi müəyyən etmək olar.

Qeyri-maddi aktivlərin dəyərini müəyyən etmək üçün müqayisəli yanaşmanın tətbiqi ümumiyyətlə çətinidir, baxmayaraq ki, bazar (ədalətli) dəyərin ən yaxşı təsdiqi bu cür aktivlər üçün aktiv bazarda mövcud qiymətlərdir.

Bu vəziyyət qiymətləndirmə obyektinin unikallığı və kifayət qədər məhdud müqayisə bazası (az sayda artıq qiymətləndirilmiş qeyri-maddi aktivlər), habelə qiymətləndirmələrin nəticələri haqqında məlumatların məxfiliyi ilə izah olunur. Buna görə də, qeyri-maddi aktivləri qiymətləndirərkən ən çox “gəlir yanaşması” metodundan istifadə olunur. Qeyri-maddi aktivlər obyektinin dəyərinin yekun müəyyən edilməsi üçün qiymətləndirməyə yanaşmaların hər birindən istifadə etməklə əldə edilən aktivin dəyərinin dəyərlərinin müqayisəsi aparılır: müqayisəli,

bahalı, gəlirli. Qiymətləndirmə obyektindən və bazarın vəziyyətindən asılı olaraq yanaşmalara müxtəlif çəkilər verilir. Çəkilər bu və ya digər yanaşmanın tətbiqi zamanı istifadə olunan məlumatların tamlıq və etibarlılıq dərəcəsindən asılı olaraq təyin edilir. Son bazar dəyəri yanaşmaların hər birində əldə edilən dəyərlərin məhsullarının orta çəkili cəmidir.

Sələf hüququ ilə uçota alınmayan obyektlərin təhvil-təslim aktının və ya müəssisənin ayırma balansının tərkibinə daxil edilməsi barədə qərar qəbul edilərkən nəzərə alınmalı olan növbəti məqamdır, - bu, əvvəllər uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlərin təşkilatın aktivlərinin tərkibinə daxil edilmə anının tərifidir. Təşkilatların yenidən təşkilinin həyata keçirilməsi zamanı maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasına dair təlimatlarda, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əmri ilə təsdiq edilmiş əmlakın təhvil-təslim aktında və ya ayırma balansında əks olunan dəyərinin məlumatlara uyğun olmalıdır, köçürmə aktına və ya ayırma balansına əlavələrdə (inventarlarda, stenoqramlarda) müvafiq xərclər smetasında verilir. Hesabat dövrünün əvvəlinə (dövlət qeydiyyatı tarixi) təşkilatın yenidən təşkili nəticəsində yaranan giriş maliyyə hesabatlarında əmlak haqqında məlumatlar, öhdəliklər və digər ədədi göstəricilər müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş təhvil-təslim aktı və ya ayırma balansı əsasında doldurulur, habelə təhvil verilmiş əmlakın və öhdəliklərin tərkibində və dəyərində baş vermiş dəyişikliklər nəzərə alınmaqla tərtib edilmiş yekun maliyyə hesabatlarının məlumatlarıdır (Priyono A., Moin A., Aini V.N., Putri O. 2020).

Beləliklə, giriş maliyyə hesabatlarına obyektlər haqqında məlumat daxil etmək mümkün deyil, təhvil-təslim aktında (ayırma balansında) olmayan və təhvil-təslim aktının (ayırma balansının) tərtib edilməsi ilə Reyestrədə müvafiq qeydin aparıldığı tarix arasındakı dövrdə əldə edilməmişdir (yaranmış təşkilatlar haqqında - birləşmə, bölünmə və çevrilmə formasında yenidən təşkil edildikdə, tabeliyində olan təşkilatlardan sonuncusunun fəaliyyətinə xitam verildikdə - birləşmə formasında yenidən təşkil edildikdə). Beləliklə, yenidən təşkil edən təşkilatın əvvəllər aktiv kimi tanımadığı maddələri maliyyə hesabatlarına daxil etmək, onların hesabatda sonrakı əks olunması üçün varislərin hüququ iki şəkildə ola bilər: ya təhvil-təslim aktı və ya

ayrılma balansı tərtib edilməzdən əvvəl aktivlərə daxil edilməsi, yəni yenidən təşkil edilən təşkilat tərəfindən mühasibat uçotuna qəbul edilməli və ya köçürmə aktı və ya ayırma balansı tərtib edilərkən ilk dəfə əks etdirilməlidir.

Birinci variant, yəni köçürmə aktının (ayrılıq balansı) tərtibi hesabat ilinin sonuna qədər aparıldığı təqdirdə yenidən təşkil edilmiş təşkilatın mühasibat uçotunda əvvəllər uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlərin əks etdirilməsi seçimi mümkündür. Bu zaman qeyri-maddi aktivlərin uçotu və yenidən qiymətləndirilməsi prosesini əks etdirən metodologiyanın tətbiqi mümkündür. Bu onunla əlaqədardır ki, kommersiya təşkilatı bircins qeyri-maddi aktivlər qrupunu yalnız bu qeyri-maddi aktivlərin aktiv bazarı əsasında müəyyən edilmiş cari bazar dəyəri ilə hesabat ilinin sonunda ildə bir dəfədən çox olmayaraq yenidən qiymətləndirə bilər.

Beləliklə, uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlər müəyyən edildikdən sonra yenidən təşkil edilən təşkilatın mühasibat uçotunda “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının debetində qeydlər qeyri-maddi aktivlərin obyektləri kontekstində və “Əlavə kapital” hesabının krediti üzrə qeyri-maddi aktivlərin cari dəyəri məbləğində əks etdirilməlidir. Mühasibat uçotunda əvvəllər uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlərin uçotunun digər məqbul variantı - bu, onların yenidən təşkil olunan müəssisənin mühasibat uçotunda “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının debetində və “Sair gəlirlər” hesabının kreditində əks etdirilir.

Yenidən təşkili prosesində müəyyən edilmiş qeyri-maddi aktivlərin uçotu üçün əvvəllər təqdim edilmiş variantın çatışmazlıqları var - qeyri-maddi aktivlər yenidən təşkil edilən təşkilatın mühasibat uçotunda əks etdirilir və bu, mühasibat uçotu prinsipinin pozulmasıdır: eyni uçotu iki dəfə əks etdirə bilməzsiniz (ilk dəfə olaraq cari dövrün dəyəri kimi, sonra isə yaradılmış qeyri-maddi aktiv kimi uçota alınır). Bu baxımdan, müəllifin fikrincə, aşağıdakı variant daha məntiqli olardı: əvvəllər uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlərin dəyərini ilk dəfə təşkilatın təhvil-təslim aktında və ya ayrılma balansında birbaşa aktiv kimi əks etdirmək, müəssisənin yenidən təşkili zamanı formalaşmış xalis aktivlərin dəyərini müqayisə edərkən, nizamnamə kapitalının dəyəri ilə “Kapital və ehtiyatlar” bölməsində ilkin balans hesabatında “Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)” ədədi göstəricisi ilə

fərq ödənilir. Təhvil-təslim aktına və ya ayırma balansına dair izahatlarda onların dəyərinin əsaslandırılması ilə qeyri-maddi aktivlərin məbləğlərinin bölünməsinə təmin etmək lazımdır.

Varis təşkilatın açılış balansında əvvəllər uçota alınmamış qeyri-maddi aktivlər balans hesabatının “Kapital və ehtiyatlar” öhdəlik bölməsinin “Qeyri-maddi aktivlər” və “Bölüşdürülməmiş mənfəət” sətrində dövriyyədən kənar aktivlərinin göstəricilərini artıracaqdır. Eyni zamanda, açılış balansının “Qeyri-maddi aktivlər” və “Kapital və ehtiyatlar” bölmələrinin ədədi göstəriciləri formalaşdırılarkən mühasibat yazılışlarının aparılmasına ehtiyac yoxdur. Müəssisənin birləşmə şəklində yenidən təşkili zamanı təhvil-təslim aktında əks olunması barədə qərar qəbul etmək, Varis təşkilata faktiki verilmiş qeyri-maddi aktivlərin bölünməsi və bölüşdürülməsi şəklində yenidən təşkil zamanı qoşulma və ya çevrilmə və ya ayrılma balansı, lakin yenidən təşkil edilən təşkilatın maliyyə hesabatlarında əks olunmayan, həm xarici, həm də daxili istifadəçilər üçün yeni yaradılmış müəssisələrin maliyyə hesabatlarının məlumat məzmununun və etibarlılığının artırılmasına kömək edəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işi zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Fəaliyyətin davamlı olması fərziyyəsinə əsasən, biznesin yaxın gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirəcəyi güman edilir. Rəhbərliyin müəssisəni ləğv etməyi və ya fəaliyyətini dayandırmağı planlaşdırmadığı və ya rəhbərliyin real alternativini olmadığı halda, ümumi məqsədli maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi fərziyyəsindən istifadə etməklə hazırlanır.

2. İşin davamlılığı prinsipinə əsasən, müəssisənin iş müddəti vaxtla məhdudlaşmır. Bununla belə, menecerlər və digər maraqlı tərəflər təşkilatda işlərin necə getdiyini vaxtaşırı bilməlidirlər. Bu ehtiyac uçot dövrü prinsipinin tətbiqinə gətirib çıxarır: mühasibat uçotu fəaliyyətini hesabat dövrü adlanan konkret zaman dövrü üçün ölçür.

3. Müasir mərhələdə mühasibat uçotu siyasətinin biznesin davamlılığını təmin edən alət kimi rolu artır. Mühasibat uçotu siyasəti müəssisədə idarəetmə sistemini və mühasibat uçotu prosesini özündə birləşdirir.

4. Biznesin davamlılığının uçot siyasətinin metodoloji əsasını iqtisadi ədəbiyyatda ətraflı şəkildə açıqlanan prinsiplər təşkil edir: ehtiyatlılıq, tam əhatəlilik, muxtariyyət, davamlılıq, gəlir və xərclərin hesablanması və uyğunluğu, mahiyyətin formadan üstün olması, tarixi dəyər yeganə pul ölçüsüdür, dövrülikdir.

5. Müəssisələrdə davamlılığın qiymətləndirilməsi çox ciddi səviyyədə peşəkar mühakimə tələb edir. Bu mühakimə müştəri biznesinin maliyyə və əməliyyat məlumatları əsasında formalaşır. Bu səbəbdən müəssisənin verdiyi məlumat müəssisənin fəaliyyətinin davamlılığının qiymətləndirilməsi üçün kifayət deyilsə, xəta ehtimalı artır. Bu vəziyyət yanlış nəticəyə gətirib çıxarır. Belə bir səhv riski həm də auditorun üzərinə xərc yükü qoyur. Çünki auditor; auditin strukturunu, həcmi və vaxtını müvafiq olaraq tənzimləməlidir.

6. Fasiləsiz fəaliyyət fərziyyəsinə əsasən, biznes yaxın gələcəkdə öz fəaliyyətini davam etdirəcək. Əgər menecerlər biznesi ləğv etmək niyyətində deyillərsə və ya rəhbərlik hər hansı səbəbdən fəaliyyətini dayandırmaq niyyətində

deyilsə, ümumi təyinatlı maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi əsasında hazırlanır. Xüsusi təyinatlı maliyyə hesabatları müəssisənin fasiləsizliyi əsasında müvafiq olduğu maliyyə hesabatı çərçivəsinə uyğun hazırlana və ya hazırlanmaya bilər (məsələn, müəyyən ölkələrdə vergi əsasında hazırlanmış bəzi maliyyə hesabatları üçün fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi uyğun deyil).

7. Kommersiya banklarının aktiv və passiv hərəkətləri arasında qarşılıqlı əlaqə çox çətinidir. Resurs xərcləri marjası artdıqda, bank məhv olacaq və nəticə bankın maliyyələşdirmə proseslərini düzəltmək üçün kapital çıxış nöqtələri axtarmaqdan daha pis olacaq. Bank işinin bütün sahələrinin dəqiq əlaqələndirilməsi lazımdır.

8. Mühasibat balansının aktiv və passivlərinin qiymətləndirilməsi prosesi sonradan maliyyə təhlilində və təşkilat rəhbərliyi tərəfindən idarəetmə qərarlarının qəbulunda istifadə olunan məlumatların və göstəricilərin etibarlılığına dair maddələrin uyğunluğunu formalaşdırır.

9. Maliyyə hesabatlarını təhlil edərkən nəticədə müəssisənin vəziyyətini tam təsvir edən bir sıra ən informativ parametrlər əldə edilir. Nəticələri nəzərdən keçirdikdən sonra onlar mənfəət və zərər, öhdəlik və aktivlərin strukturunda dəyişikliklər haqqında məlumatlara malikdirlər. Analitik həm hazırkı vəziyyətin, həm də perspektivlərin şəklini verə bilər.

10. Müasir şəraitdə kommersiya banklarının fəaliyyətinə təsir edən müxtəlif amillərin, yəni Mərkəzi Bankın tənzimləyici tələblərinin sərtləşdirilməsi, kredit təşkilatları arasında rəqabət və bank sektorunda böhran hadisələrinin olması idarəetmə və nəzarət proseslərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir ki, bu da kommersiya banklarının fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili və qiymətləndirilməsi olmadan mümkün deyil. Bank fəaliyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi kommersiya bankının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün müəyyən üsul və üsulların məcmusudur.

Tədqiqat işi ilə bağlı aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Şirkətlər çevik iş saatlarının tətbiqi və ya genişləndirilməsi və işçilərin evdən işləməsinə və təhlükəsiz olmalarına imkan verən başqa yollar tapmaq kimi bir sıra tədbirlər görə bilər. Sənayedən asılı olaraq, komandaları yenidən formalaşdırmaq və

resursları yenidən bölüşdürmək, həmçinin personalı qorumaq və təhlükəsiz iş mühiti yaratmaq üçün tədbirlər hazırlamaq mümkündür. Bundan əlavə, işçiləri cari vəziyyət, hökumət və səhiyyə qərarları haqqında məlumatlandırmaq üçün müntəzəm poçt siyahıları yaradıla bilər. Bu, işçi heyətinə və təşkilata böhrandan sağ çıxmağa kömək edəcək.

2. Şirkətlər qısa müddətli pul vəsaitlərinin hərəkətinin monitorinqi proseduru həyata keçirməlidirlər ki, onların azalmasını vaxtında proqnozlaşdırmağa bilsinlər və operativ tədbirlər görsünlər. Həmçinin dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyini, xüsusilə debitor borclarının yığılması və inventar nəzarəti baxımından yüksəldilməsi lazımdır. Bundan əlavə, dövriyyə kapitalının dövriyyəsinə qısaltmaq üçün qeyri-standart həllər axtarmaq və təşəbbüskar olmaq vacibdir. Potensial riskləri vaxtında aşkar etmək üçün təchizatçılarla müntəzəm qarşılıqlı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

3. Maliyyə və əməliyyat risklərini qiymətləndirmək və onlara tez reaksiya vermək lazımdır. Şirkətlər artan birbaşa xərclərin və gəlirliliyin əlamətlərini axtarmalıdırlar ki, lazım gələrsə tez bir zamanda müqavilənin yenidən müzakirəsinə başlaya bilsinlər. Vaxtında cavab verməyənlər və ya müqavilələri yenidən müzakirə edə bilməyənlər uzunmüddətli nəticələrə səbəb olan maliyyə problemləri ilə üzləşə bilərlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Q.Ə. (2013), “Sıfırdan başlanan mühasibat uçotu”, Bakı, Elm, 125 səh.
2. Abbasov Q.Ə. (2015), “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı, Qanun, 145 səh.
3. Fətullayev R. (2015), “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”, Bakı, Şərqlə Qərblər, 412 səh.
4. Kərimov A. (2014), “Mühasibat uçotu, vergilər”, Bakı, Elm, 325 səh.
5. Səbzəliyev S.M. (2008), “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı, Qanun, 257 səh.
6. Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y., Musayeva N. (2014), “Mühasibat uçotu”, Bakı, Elm, 147 səh.
7. Terexova V.A. (2008), “Maliyyə uçotu”, Bakı, Elm, 365 səh.

İngilis dilində

1. Adžić S., Al-Mansour J. Business analysis in the times of COVID-19: Empirical testing of the contemporary academic findings, // Management Science Letters, 2021, vol. 11, p.1-10.
2. Brown R., Lee N. Strapped for cash? Funding for UK high growth SMEs since the global financial crisis, // Journal of Business Research, 2019, vol. 99, p.37-45.
3. Buklemishev O. Coronavirus crisis and its effects on the economy, // Population and Economics, 2020, vol. 4, № 2, p.13-17.
4. Cankurtaran P., Beverland M.B. Using design thinking to respond to crises: B2B lessons from the 2020 COVID-19 pandemic, // Industrial Marketing Management, 2020, vol. 88, p.255-260.
5. Carnevale J.B., Hatak I. Employee adjustment and well-being in the era of COVID-19: Implications for human resource management, // Journal of Business Research, 2020, vol. 116, p.183-187

6. Conger K., Satariano A., Isaac M. (2020), Pandemic Erodes Gig Economy Work // The New York Times, March 18, URL:<https://www.nytimes.com/2020/03/18/technology/gigeconomy/pandemic.html>
7. D'Amato A. Capital structure, debt maturity, and financial crisis: Empirical evidence from SMEs // Small Business Economics, 2020, vol. 55, № 1, p.1-23.
8. Demirgüç-Kunt A., Peria M.S.M. Tressel T. The global financial crisis and the capital structure of firms: Was the impact more severe among SMEs and nonlisted firms? // Journal of Corporate Finance, 2020, vol. 60, p.125-128.
9. Donthu N., Gustafsson A. Effects of COVID-19 on business and research, // Journal of Business Research, 2020, vol. 117, p.284-289.
10. Eggers F. Masters of disasters? Challenges and opportunities for SMEs in times of crisis // Journal of Business Research, 2020, vol. 116, p.199-208.
11. Fletcher G., Griths M. (2020), Digital transformation during a lockdown, // International Journal of Information Management, 125 p.
12. Guenzi P., Habel J. (2020), Mastering the digital transformation of sales, // California Management Review, 145 p.
13. Haas R. (2020), The world: brief introduction. NY: Penguin Press, 365 p.
14. Jones L., Palumbo D., Brown D. (2020), Coronavirus: A visual guide to the economic impact. BBC News, 29 June 2020, URL:<https://www.bbc.com/news/business-51706225>.
15. Morrish S.C., Jones R. Post-disaster business recovery: An entrepreneurial marketing perspective, // Journal of Business Research, 2020, vol. 113, p.83-92.
16. Priyono A., Moin A., Aini V.N., Putri O. Identifying Digital Transformation Paths in the Business Model of SMEs during the COVID-19 Pandemic // Journal of Open Innovation and Technology Marketing Complex, 2020, vol. 6, № 104, p.365-375.
17. Ritter T., Pedersen C.L. Analyzing the impact of the coronavirus crisis on business models, // Industrial Marketing Management, 2020, vol. 88, p.214-224.
18. Seetharaman P. Business models shifts: Impact of Covid-19, // International Journal of Information Management, 2020, vol. 54, p.258-259.

19. Turner J., Akinremi T. (2020), The business effects of pandemics - A rapid literature review, In: ERC Insight Paper, University of Warwick: Coventry, UK, 236 p.

20. Zenker S., Kock F. The coronavirus pandemic - A critical discussion of a tourism research agenda, // *Tourism Management*, 2020, vol. 81, p.104-164.

Rus dilinda

1. Баринова В.А., Земцов С.П., Царева Ю.В. Улучшение делового климата для МСП как ответ на текущий кризис и пандемию коронавируса, // *Экономическое развитие России*, 2020, том 27, № 7, стр.54-65.

2. Бжассо А.А., Котлярова О.А. Диагностика риска банкротства как основа экономической безопасности предприятия в современных условиях // *Экономика и бизнес. Теория и практика*, 2020, том 2-1(60), стр.153-156.

3. Гнилицька Л.В. Бухгалтерський облік як інструмент управління ризиками підприємницької діяльності, *Фінанси України*, 2013, №3, стр.114-125.

4. Громов В.В., Милоголов Н.С. Рекомендации по дополнению мер поддержки малого и среднего бизнеса в условиях пандемии в части снижения налоговой нагрузки на труд (по уплате страховых взносов) // *Экономическое развитие России*, 2020, том 27, №5, стр.83-89.

5. Жданкин Н.А. Как предприятию выжить в условиях пандемии, // *Менеджмент сегодня*, 2020, №3, стр.170-179.

6. Житний П.Є. (2007), Облікова політика в умовах розвитку фінансово - промислових систем: методологія та організація: монографія, Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля. 352 стр.

7. Земцов С.П., Царева Ю.В. Тенденции развития сектора малых и средних предприятий в условиях пандемии и кризиса, // *Экономическое развитие России*, 2020, том 27, №5, стр.71-82.

8. Кулик В.А. (2014), Облікова політика підприємства: набутий досвід та перспективи розвитку: монографія. Полтава: РВВ ПУЕТ, 373 стр.

9. Левашенко А.Д., Коваль А.А. Меры финансовой и нефинансовой поддержки МСП в условиях ситуации с COVID-19, // Экономическое развитие России, 2020, том 27, №5, стр.66-70.

10. Малюга Н.М. Моделирование как инструмент обеспечения прогностической функции бухгалтерского учета, Вестник национального технического университета “ХПИ”, 2005, № 58, стр.175-177.

11. Мулик Т.О. Облікова політика як інструменту правління оподаткуванням. Глобальні та національні проблеми економіки випуск, 2015, № 4, березень URL:<http://global-national.in.ua>.

12. Орловский В.М. (2020), От носорога к единорогу. Как управлять корпорациями в эпоху цифровой трансформации, М. Эксмо, 192 стр.

13. Петрук О.М. Облікова політика підприємства як елемент регламентації бухгалтерського обліку. МАГІСТЕРІУМ. Випуск 14. Економічні студії, 2004, стр.15-17, URL:http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14082/Petruk_Oblikovopolityka_pidprijemstva_yak_element_rehlementatsii_bukhhalterskoho_obliku.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

14. Приходько І.П. Облікова політика сучасного підприємства: теоретичні аспекти формування, Економіка та держава, 2013, № 5, стр.73-76.

15. Пушкар М.С. (2010), Теорія і практика формування облікової політики: монографія, Тернопіль: Карт-бланш, 260 стр.

16. Тихонова М.А. Использование матричного подхода в антикризисном управлении малым бизнесом в период пандемии // Научное обозрение. Серия 1. Экономика и право, 2020, № 4, 451 стр.

17. Франовская Г.Н., Долматович А.Ю. Антикризисная поддержка малого и среднего бизнеса в период пандемии коронавируса и в перспективе // Современная экономика: проблемы и решения, 2020, №7 (август), стр.178-186.

İnternet resursları

1. <http://e-qanun.az/framework/45633>
2. <http://www.taxes.gov.az/uploads/muhasibat/1115.pdf>
3. <https://sai.gov.az/files/jurnal2020-2.pdf>
4. <https://www.accessbank.az/az/>
5. <https://www.finca.az/wp-content/uploads/sites/3/2021/06/Ililik-maliyy%C9%99-hesabati-2020.pdf>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 32 №-li MHBS və MHBS 9-a uyğun olaraq maliyyə alətlərinin qiymətləndirilməsi.....	26
Cədvəl 2: Müxtəlif Vəziyyətlərə Görə Auditorun Rəy Cədvəli.....	34
Cədvəl 3: Bank üzrə yayınmalar.....	57
Cədvəl 4: Yenidənqurma növlərinin təsnifatı.....	73